



‘TEGEN DEN GEEST VAN OORLOG EN MILITARISME!’

Het netwerk van antimilitaristen in Nederland tussen 1904 en 1921

M.H. Dwarswaard
m.h.dwarswaard@umail.leidenuniv.nl
ResMA History: *Politics, Culture and
National Identities, 1789 to the Present*
Begeleider: prof. dr. H. te Velde
19691 woorden
31-07-2020

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1904: De oprichting van de IAMV.....	18
1915: Het Dienstweigeringsmanifest.....	30
1921: De acties voor Herman Groenendaal.....	44
Conclusie	54
Bibliografie	58

Inleiding

Nederland heeft vanaf het vroegste begin van de twintigste eeuw een belangrijke rol gespeeld op het terrein van anti-oorlogsdenken. Men maakt dan vaak de associatie met het Vredespaleis in Den Haag, dat in 1913 werd geopend. Het Permanent Hof van Arbitrage dat hier zetelde had als doel om internationale conflicten op een vreedzame manier op te lossen.¹ Voor een bepaalde groep was die manier van de vrede bewaren niet voldoende. Deze ‘antimilitaristen’ streefden naar vrede door de systemen die oorlogen wereldwijd in stand hielden af te schaffen.

Antimilitarist Jos Giesen (1881-1932) opent zijn *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland* (1923) met de stelling dat ‘Het antimilitarisme van de daad, zoals dat zijn kernsteunpunt vindt in de dienstweigeraars aan het militarisme, nu en onmiddellijk, internationaal, heeft voor mijn bewustzijn twee hoofdwortels, één in de christelijke en één in de arbeidersbeweging.’² Die stelling is in ieder geval gedeeltelijk juist: al vanaf het vroegste begin van het christendom bestaan er anti-oorlogsideeën onder gelovigen, en vanaf het ontstaan van de arbeidersbeweging is er een groep binnen haar gelederen die tegen oorlog en het militarisme is. Groepen die Giesen niet noemt zijn verschillende andere grote religies, maar bijvoorbeeld ook verschillende feministische groeperingen. Nederlandse antimilitaristen kwamen echter voornamelijk wel uit de door Giesen genoemde groepen.

Aan het einde van de negentiende eeuw hadden christenen en socialisten in Nederland over het algemeen weinig met elkaar van doen. Hoewel er de afgelopen jaren flink kritiek is geleverd op het concept van verzuiling, blijft het een feit dat deze groepen zich in die periode meer en meer in eigen organisaties gingen organiseren.³ Daarnaast wees het gros van de marxisten religie af als positieve invloed op hun strijd – een van Marx’ bekendste uitspraken is niet voor niets dat religie opium van het volk is. De pogingen van Nederlandse socialisten om confessionele arbeiders aan zich te binden werden door het grootste gedeelte van de christenen in Nederland dan ook niet als overtuigend beschouwd.⁴

Om die reden is het opvallend dat christelijk-antimilitaristische en socialistisch-antimilitaristische groepen op verschillende momenten aan het begin van de twintigste eeuw de samenwerking opzochten. Hun gedeelde anti-oorlogsovertuiging was op die momenten sterker dan de uiteenlopende zaken waar ze het niet over eens waren. In deze scriptie zullen drie sleutelmomenten centraal staan waarop een samenwerking tussen verschillende groepen christelijk- en socialistisch-antimilitaristen tot stand kwam. Deze drie momenten zijn de oprichting van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) in 1904, de publicatie van het Dienstweigeringsmanifest in 1915 en de acties voor dienstweigeraar Herman

¹ P. de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam: 2002), 152.

² J. Giesen, *Nieuwe Geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland* (Utrecht: 1923), 1.

³ Zie bijvoorbeeld het werk van Peter van Dam over religie in Nederland.

⁴ De Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 144.

Groenendaal (1901-1979) in 1921. De keuze voor deze momenten is enerzijds gebaseerd op hun significantie voor het antimilitarisme in Nederland en anderzijds op hun spreiding in de tijd: een moment ligt voor de Eerste Wereldoorlog, een moment er midden in en een moment er na. De nadruk zal vooral liggen op het Dienstweigeringsmanifest van 1915, omdat dat de meest uitgebreide samenwerking is geweest.

Samenwerkingen tussen verschillende sociale bewegingen komen niet vanzelf tot stand – daar zijn tussenpersonen voor nodig, mensen die verbindingen leggen. Deze figuren kozen er voor niet deel te nemen aan het systeem van gescheiden sferen gebaseerd op levensovertuiging: ze zochten naar een breder, meer vrijzinnig religieus besef als antwoord op de verschillende maatschappelijke problemen van die tijd.⁵ Het antimilitarisme was vaak een belangrijk onderdeel van hun ideologie, maar doordat ze zich zowel thuis voelden bij christelijke groeperingen als bij socialistische, konden zij de functie van bruggenbouwers op zich nemen.

De hoofdvraag van deze scriptie is dan ook hoe de drie bovengenoemde samenwerkingen tot stand kwamen en welke rol er daarbij was weggelegd voor verschillende sleutelpersonen. Wie waren zij, en hoe brachten zij samenwerkingen tot stand?

Om te begrijpen hoe bijzonder het is dat christelijke antimilitaristen en socialistische antimilitaristen gingen samenwerken is het van belang om de achtergrond van deze groepen te kennen. De christelijk-antimilitaristen die als eerst ten tonele verschijnen in deze scriptie waren volgelingen van de Russische graaf Leo Tolstoj (1828-1910): Tolstojanen. Ze noemden zichzelf ook wel christen-anarchisten.

Tolstoj is een van de belangrijkste moderne denkers als het op geweldloosheid aankomt. Zijn ideeën kwamen voort uit zijn letterlijke interpretatie van de Bijbel, en dan met name de Nieuw-Testamentische Bergrede. Hij was dus christelijk geïnspireerd, maar werd in 1879 uit de Russisch Orthodoxe Kerk gezet – niet omdat hij niet meer christelijk was, maar omdat hij niet de lijn van de Russisch Orthodoxe kerk volgde.⁶ Nieuw aan Tolstoj's ideeën was met name dat hij veel kritischer was op de staat dan zijn voorgangers in het christelijk pacifisme. Volgens hem ontleende de staat aan geweld haar bestaansrecht – als er geen oorlog meer zou zijn, zou er ook geen staat meer nodig zijn.⁷

Het Tolstojanisme kreeg een bredere aanhang, ook in Nederland.⁸ De eerste Tolstojanen in Nederland waren Leidse theologiestudenten die zich af gingen zetten tegen het opkomende conservatisme binnen het protestantisme. Daarnaast waren zij sociaal betrokken

⁵ M. Brolsma, *'Het humanitaire moment.' Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een regeneratie van de Europese cultuur (1914-1930)* (Hilversum: 2016; handelseditie van een proefschrift voltooid aan de Universiteit van Amsterdam), 50.

⁶ P. Brock, *Pacifism in Europe to 1914* (Princeton: 1972), 445.

⁷ Ibidem, 458.

⁸ Ibidem, 465.

en verzetten zij zich tegen de traditionele burgermaatschappij.⁹ Uit de Tolstojaanse beweging kwam de eerste Nederlandse dienstweigeraar voort die dat niet op puur religieuze grond deed: in 1896 weigerde de Middelburgse Johannes van der Veer (1869-1928) de oproep voor de schuttersdienst. Hij noemde zichzelf expliciet een niet-christen en stelde dat hij het niet moreel vond om mee te helpen de maatschappelijke ‘orde’ te verdedigen.¹⁰ In de jaren die volgden zou dit een belangrijk actiemiddel blijven voor de antimilitaristen – in 1901 stelde een groep Tolstojanen het (waarschijnlijk) eerste Dienstweigeringsmanifest van Nederland op.

Vanaf 1897 waren de Tolstojanen in Nederland verenigd rondom het tijdschrift *Vrede. Orgaan tot de bespreking van de praktijk der liefde*.¹¹ Tot de oprichting van dat tijdschrift was besloten op een openbare vergadering in Den Haag, waar alle kopstukken uit de Tolstojaanse beweging aanwezig waren: Louis Bähler (1867-1941), dienstweigeraar Johannes van der Veer, Anne de Koe (1866-1941) en dominee J.L. Klein spraken op de vergadering. Als toehoorders waren Frederik Ortt (1866-1959), Lodewijk van Mierop (1876-1930) en Jacob van Rees (1854-1928) aanwezig.¹² Deze figuren worden uitgebreid geïntroduceerd in het werk van Dennis de Lange, dus voor verdere informatie over deze mannen verwijst ik naar zijn boek. Wat de oprichters van *Vrede* gemeen hadden is dat zij allemaal, met uitzondering van Van der Veer, uit goeude kringen kwamen en een protestants-christelijke achtergrond hadden. Het merendeel was tijdens zijn studietijd in aanraking gekomen met het Tolstojaanse gedachtegoed.¹³

Het tijdschrift *Vrede* was in beginsel een antimilitaristisch tijdschrift, maar zoals de ondertitel al doet vermoeden verschenen er in het blad artikelen over alle aspecten van het Tolstojanisme.¹⁴ Wel was het dienstweigeren van Van der Veer de basis geweest voor de samenkomst van deze figuren, dus het antimilitarisme speelde een belangrijke rol in hun gehele doctrine.¹⁵ Het idee van geweldloosheid vatten zij overigens in de breedste zin van het woord op: de Tolstojanen waren in de regel ook vegetariër, anti-vivisectionist en geheelonthouder.¹⁶ Het belangrijkste onderdeel van hun doctrine was dat zij *alle* vormen van geweld afkeurden, dus ook toen zij in hun kolonie in Blaricum belaagd werden door wantrouwende dorpsbewoners, weigerden zij zich te verzetten.¹⁷

De socialistisch-antimilitaristen zijn een minder duidelijk aanwijsbare groep. Het antimilitarisme als onderdeel van de marxistische ideologie is gebaseerd op het idee dat het

⁹ D. de Lange, *Tolstojanen in Nederland. Het tolstojanisme als sociale beweging* (Utrecht: 2010/2011), 33-34.

¹⁰ R. Ermers, T. Evers, J. Jolij e.a. (eds.), *De Wapens Neder 1. De ontwikkeling van het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen: 1985), 38-39.

¹¹ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 7.

¹² *Ibidem*, 68.

¹³ *Ibidem*, 62.

¹⁴ *Ibidem*, 69.

¹⁵ *Ibidem*, 67.

¹⁶ *Ibidem*, 8.

¹⁷ *Ibidem*, 94.

militarisme op verschillende manieren helpt het kapitalisme in stand te houden en de arbeiders onderdrukt. Zo trad het leger geregeld op als stakingsbreker en werden tijdens oorlogen arbeiders betaald om de dienstplicht van rijke jongemannen over te nemen. Daarnaast worden in oorlogssituaties arbeiders uit verschillende landen tegen elkaar opgezet terwijl de bourgeoisie van de oorlog profiteert.¹⁸

De eerste socialistisch-antimilitaristische actie vond plaats tijdens het tweede congres van de Eerste Internationale (officieel de Internationale Arbeiders-Associatie, waar Europese socialisten samenkwamen om te vergaderen). Daar werd een adres werd opgesteld dat verzonden zou worden naar het *Congrès de la Paix*, een evenement van de burgerlijke vredesbeweging. De leden van de Internationale verklaarden dat zij net als de organisatoren van het burgerlijke vredescongres tegen oorlog waren, maar dat zij enkel met hen samen zouden werken als door hen werd erkend dat aan het militarisme een verkeerd economisch systeem ten grondslag lag.¹⁹ Op het congres in 1868 nam de Internationale een resolutie aan waarin werd verklaard dat een oorlog altijd een burgeroorlog was, ook als er twee landen of meer bij betrokken waren, en dat tegen een oorlog geprotesteerd kon worden middels een algemene werkstaking. Staking door militairen werd niet als een haalbare optie gezien. Door het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog in 1870 kwam er van deze resolutie niks terecht omdat zowel de Franse als de Duitse socialisten meenden dat zij wel het recht op landsverdediging hadden.²⁰

Nadat de Eerste Internationale uiteen was gevallen ten gevolge van ruzie tussen de socialisten en de anarchisten werd in 1889 de Tweede Internationale gesticht.²¹ Op de congressen van deze organisatie werd opnieuw aandacht gevraagd voor het antimilitarisme, met name door de Nederlandse Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Zijn resoluties die opriepen tot algemene werkstaking én dienstweigering in het geval van een oorlog werden echter telkens verworpen.²² Aan het begin van de twintigste eeuw kwam een groep anarchisten tot de conclusie dat de tijd rijp was voor een congres dat volledig aan het antimilitarisme gewijd was. Dat zou eerst in Londen plaatsvinden, maar werd uiteindelijk naar Amsterdam verplaatst.²³

De basis voor een actief socialistisch antimilitarisme lag dus bij de anarchisten. Een van de kenmerken van anarchisten is dat zij ongeorganiseerd of toch in ieder geval gefragmenteerd

¹⁸ Giesen, *Nieuwe Geschiedenis*, 4.

¹⁹ G. Heijmans en A. Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921; de ontwikkeling van het revolutionaire antimilitarisme in Nederland* (Doctoraalscriptie, 's-Hertogenbosch/Nijmegen: 1980), 4-5.

²⁰ Ibidem, 5-6.

²¹ Ibidem, 15.

²² J. Rodenburg, *De Internationale Anti-Militaristische Vereniging in Nederland – Revolutionair antimilitarisme in het Interbellum* (Kandidaatsscriptie, Amsterdam: 1974), 3.

²³ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 33-34.

zijn. Dat betekende echter niet dat er niets was dat hen bond. Pszisko Jacobs stelt in zijn biografie van Henk Eikeboom, een belangrijk figuur in het Nederlands anarchisme, dat '(...) een Nederlandse anarchist was altijd een antimilitarist. Men kan rustig zeggen dat het antimilitarisme het cement was tussen de rijk geschakeerde groepen, groepjes en verenigingen binnen de anarchistische beweging.'²⁴ Historicus Hans Ramaer dateert het ontstaan van de Nederlandse anarchistische beweging aan het eind van de negentiende eeuw, als rond het door Ferdinand Domela Nieuwenhuis opgerichte tijdschrift *De Vrije Socialist* verschillende losse anarchistische- en 'vrije' groepen ontstaan.²⁵ Aan het begin van de twintigste eeuw, na de spoorwegstaking van 1903, raakten de anarchisten en de sociaaldemocraten steeds verder van elkaar verwijderd en verloor het anarchisme terrein.²⁶ Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zorgde voor een toenemende populariteit van het anarchisme: hun antimilitarisme maakte dat ze makkelijker aansluiting konden vinden bij andere antimilitaristische groepen.²⁷ Het vooroorlogse hoogtepunt van de anarchistische beweging in Nederland lag volgens Ramaer in de jaren twintig.²⁸

Omdat het antimilitarisme zat verweven in de marxistische ideologie, is het ook van belang om de twee marxistische partijen die in Nederland actief waren aan het begin van de twintigste eeuw te noemen. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) ontstond in 1894, als afscheiding van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), de partij van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een groep SDB-leden was teleurgesteld in het feit dat de SDB tegen de parlementaire richting stemde en dus feitelijk voor het anarchisme koos. Daarop richtten deze leden de SDAP op. In haar beginselprogramma van 1895 was één van de strijdpunten 'Afschaffing van het militaire stelsel, invoering van algemeene weerplicht in plaats van het staande leger. Beslissing van internationale geschillen langs scheidrechtelijke weg.'²⁹ Later zou zij zich echter van deze standpunten afkeren, met grote teleurstelling bij een deel van haar aanhangers als gevolg.³⁰

De Sociaal-Democratische Partij (SDP) was in 1909 ontstaan als afscheiding van de SDAP. Op het SDAP-congres van dat jaar werd de redactie van het in 1907 opgerichte marxistische blad *De Tribune* geroyeerd. Samen met hun aanhang richtten ze een maand na het congres de SDP op, die onder leiding kwam te staan van David Wijnkoop (1876-1941).³¹ De

²⁴ P. Jacobs, *Henk Eikeboom, Anarchist – een biografie* (Haarlem: 1986), 26.

²⁵ H. Ramaer, *Anarchisme in Nederland. Continuïteit en verandering van een sociale beweging* (Rotterdam: 1983), 8.

²⁶ *Ibidem*, 9.

²⁷ *Ibidem*, 11.

²⁸ *Ibidem*, 12.

²⁹ Program der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland 1895, digitaal geraadpleegd op 23 januari 2020 via <http://dnpprepo.ub.rug.nl/9906/1/SDAP%20Program%201895.pdf>

³⁰ P. Moeyes, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam: 2001), 296.

³¹ G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1, van begintijd tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog* (Nijmegen: 1971), 55-56.

SDP noemde in haar hernieuwde beginselprogramma van 1912 het antimilitarisme niet, maar stelde wel dat zij 'elke economische en politieke beweging der arbeiders ter verkrijging van betere levensvoorwaarden [wil] leiden of ondersteunen zóódanig, dat daardoor hun klassebewustzijn wordt opgewekt en hun macht tegenover de bezittende klasse versterkt.'³² Na haar partijcongres van 1913 stelde *De Tribune* dat de SDP een poging wilde doen het antimilitarisme weer te doen ontkiemen.³³

Als laatste is ook de jeugdbeweging relevant om te noemen. In zijn uitgebreide werk over de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940 beschrijft Ger Harmsen hoe verschillende jeugdorganisaties omgingen met het antimilitarisme. Voor de niet-partijgebonden Socialistische Jongeliedenbond (opgericht in 1898) was het antimilitarisme bijvoorbeeld 'het hoofdideaal'.³⁴

Deze drie groepen (anarchisten, communisten, sociaaldemocraten) stonden anders in het antimilitarisme dan de Tolstojanen: zij waren in beginsel revolutionaire bewegingen, en een geweldloze revolutie was dan wellicht het ideaal, in de praktijk achtte men dat niet haalbaar. Als er naar de wapens gegrepen moest worden, dan accepteerde men dat. Het ging hen er vooral om het militarisme als onderdeel van het kapitalisme te ondermijnen.

Daar het hier allemaal groepen die ergens op het linkse spectrum zitten betreft is het van belang om iets over de terminologie die in dit onderzoek gebruikt wordt te zeggen. Met vrij-socialistisch wordt in de regel anarchistisch bedoeld – vrij-socialistisch was de naam die anarchistische groepen zichzelf vaak gaven. Met communistisch wordt de SDP bedoeld, omdat dit in 1918, in de nasleep van de Russische revolutie, ook in naam een communistische partij zou worden. Rest nog de SDAP, die in haar eigen naam de term sociaaldemocratisch gebruikt. Die term wordt wellicht vooral geassocieerd met de naoorlogse Partij van de Arbeid (PvdA), maar om het onderscheid tussen SDP en SDAP duidelijk te kunnen maken zal deze term in dit onderzoek naar de SDAP en haar aanhangers verwijzen. Om het brede spectrum aan te duiden wordt socialistisch-antimilitaristisch gebruikt.

Tussen de christelijk-antimilitaristen en de socialistisch-antimilitaristen zat zoals gezegd een groep die zich niet wenste te conformeren naar het heersende hokjesdenken in de maatschappij van die tijd. Het is dan ook lastig om deze groep onder één naam te vatten. Een aardig paraplu-begrip is 'de humanitaire beweging', zoals die door Piet de Rooy omschreven wordt in een van zijn artikelen.³⁵ Hiermee bedoelt hij alle groeperingen die de wereld een

³² Beginselverklaring SDP, vastgesteld door het congres van 18/19 mei 1912, digitaal geraadpleegd op 2 december 2019 via Rijksuniversiteit Groningen Repository Nederlandse Politieke Partijen <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/beginselprogramma/sdp1912/SDP20in20N1.pdf>.

³³ 'Ons vierde Jaarkongres', *De Tribune* 12 april 1913, p.2.

³⁴ G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen: 1975, SUN Reprint), 46.

³⁵ P. de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling,' *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis van Nederland (BMGN)*, 106:4 (1991), 625-640.

betere plek wilden maken en die om dat te bereiken allereerst hun eigen levensstijl aanpasten. Met zijn artikel wil De Rooy ingaan tegen de beschrijving van het echtpaar Romein van deze groep in hun werk *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Daarin doen zij deze ‘kleine geloven’ af als een uiting van het slechte geweten van een bourgeoisie die ‘enerzijds niet langer overtuigd was van het goed recht harer heerschappij en anderzijds daarin nog zo weinig bedreigd werd dat zij zich veroorloven kon, haar eigen tekort te onderkennen.’³⁶

In haar proefschrift over Nederlandse intellectuelen rond de Eerste Wereldoorlog sluit Marjet Brolsma zich aan bij De Rooy en vult zij hem aan door te stellen dat de humanitaire beweging in de eerste plaats anti-rationalistisch was en dat zij de geestelijke verbetering van het individu zag als de sleutel tot een verbeterde, “menselijkere” samenleving.³⁷ De benaderingen van De Rooy en Brolsma doen de werkelijkheid meer recht dan die van het echtpaar Romein. Zij gooiden alles wat volgens hun marxistische visie op geschiedschrijving buiten de materialistische klassenstrijd viel op een grote hoop en plaatsten daarmee de occultisten, spiritisten en boeddhisten in hetzelfde kader als geheelonthouders en de anarchisten.

De belangrijkste karakteristiek van de hier besproken groep was echter dat zij elke vorm van hokjesdenken afwees: Brolsma wijst op een ‘eclectische wereldbeschouwing’.³⁸ Dat zien we het meest prominent bij de groep die te omvatten valt met de benaming christensocialisten. Zij waren in de regel wel christelijk, maar zagen zichzelf niet als kerkelijk: de kerk had zichzelf tussen God en de mensen geplaatst en had daarmee veel schade aangericht.³⁹ Een voorbeeld van een groep op dit spectrum is de Bond van Christen-Socialisten (BvCS). In 1907 publiceerde de Rotterdamse onderwijzeres Anke van der Vlies (actief onder het pseudoniem Enka, 1873-1939) de brochure ‘Kan een rechtzinnig christen socialist zijn? – Bevestigend antwoord.’ In datzelfde jaar richtte zij met Jan Janze de BvCS op.⁴⁰ In het beginselprogramma van de Bond werd naast een socialistische inrichting van de economie onder andere ook gepleit voor ‘algemeene en algeheele ontwapening’ en ‘Gewetensvrijheid ook inzake krijgsmilitie.’⁴¹ Dit alles op een orthodox-christelijke grondslag: de leden werden geacht de Apostolische Geloofsbelijdenis te aanvaarden.⁴²

³⁶ J. Romein en A. Romein-Verschoor, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam: 1976), 650.

³⁷ Brolsma, ‘*Het humanitaire moment.*’ 14.

³⁸ Idem.

³⁹ F.S.K. Haan, *Profeet versus Priester. Nicolaas Jacob Cornelis Schermerhorn, 1866-1956* (Scriptie Rijksuniversiteit Groningen: 1982), 17-18.

⁴⁰ H.J. Langeveld, ‘Horzels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940,’ in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam: 1987) 91-112, aldaar 97.

⁴¹ Beginselverklaring Bond van Christen-Socialisten, 13 juli 1907, digitaal geraadpleegd op 21 november 2019 via https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/bond_van_christen_socialisten/programma1.pdf.

⁴² Langeveld, ‘Horzels rond het antirevolutionaire paard,’ 97.

Na vijf jaar BvCS wijzigde zij sterk van koers, met name door de invloed van drie jonge predikanten: Bart de Ligt (1883-1938), A.R. de Jong (1883-1970) en J.W. Kruyt (1877-1943). De Ligt stelde een nieuwe beginselverklaring op, waarin men niet meer verplicht werd bovengenoemde Belijdenis te aanvaarden.⁴³ Dat maakte dat Enka en een aantal andere BvCS-leden van het eerste uur in de jaren 1912-1913 opstapten.⁴⁴

In 1920 ging een deel van de BvCS samen met het Vrije Menschen Verbond (VMV) op in de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten (BRAC). Deze organisatie was tegen revolutionair geweld en stelde zich kritisch op ten opzichte van de Sovjet-Unie. Ongeveer veertig procent van de BvCS-leden ging mee naar de BRAC – de rest ging over naar de Communistische Partij Holland (CPH, de voortzetting van de SDP).⁴⁵

In tegenstelling tot de BvCS, waarvan de leden het socialisme zagen als logisch gevolg van hun geloof in God, was er ook de Blijde Wereld-groep, die slechts propageerde dat christendom en socialisme goed naast elkaar konden bestaan in één persoon.⁴⁶ Hun motto was dan ook ‘naast het kruis de roode vaan.’ De Blijde Wereld-groep was een losstaand verband van dominees die lid waren geworden van de SDAP, georganiseerd rondom een gelijknamig tijdschrift.⁴⁷ Zij waren minder uitgesproken antimilitaristisch dan de BvCS, maar waren wel voorstander van vrijstelling van dienstplicht voor gewetensbezwaarden.⁴⁸

Als het over mensen gaat die zich niet conformeerden naar hokjes en zuilen is het van belang om ook De Dageraad te noemen. Haar leden kunnen omschreven worden als ‘vrijzinnig, liberaal, ongebonden, doortastend, ruimdenkend, tolerant, sociaal-geëngageerd, dikwijls anarchistisch, moeizaam gelovend of atheïstisch.’⁴⁹ Deze vrijdenkersvereniging, opgericht in 1856, speelde als organisatie een weinig actieve rol in de antimilitaristische beweging. Veel antimilitaristen die we later in deze scriptie tegen zullen komen waren echter lid van De Dageraad. De vereniging was een belangrijke ontmoetingsplaats en een omgeving waar ideeën uitgewisseld werden, en wellicht ook een plek waar antimilitaristen uit verschillende groepen – anarchisten, socialisten, christenen – met elkaar in contact kwamen.

Historiografie

Over de brede antimilitaristische beweging is in Nederland nog weinig geschreven. Het enige werk dat dit onderwerp bespreekt is het eerste deel van *De Wapens Neder*, dat een

⁴³ Ibidem, 99.

⁴⁴ Idem.

⁴⁵ Brolsma, ‘*Het humanitaire moment.*’ 278-279. Over de naamswijziging van de SDP: in 1919 veranderde de partij haar naam in CPH, in 1935 werd dat CPN. Zie:

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrqevly/communistische_partij_holland_cph, geraadpleegd op 20 juli 2020.

⁴⁶ Ibidem, 88.

⁴⁷ Ibidem, 86.

⁴⁸ Ibidem, 92.

⁴⁹ W. Kuijman, *Metamorfoze Vrijdenkers. Verantwoording van een collectie vrijdenkerspublicaties uit de periode 1855-1950* (Doctoraalscriptie Universiteit voor Humanistiek Utrecht: 2005), 22.

samenvatting en vertaling is van Gernot Jochheims werk over de theoretische achtergrond van het links antimilitarisme in Nederland.⁵⁰ Het werk van Jochheim is gedegen, de Nederlandse samenvatting blijft wat meer aan de oppervlakte maar is daardoor wel handzamer. De belangrijkste these van Jochheim is dat het cliché dat het antimilitarisme door Gandhi zou zijn bedacht onjuist is. Hij stelt dat met name de linkse beweging in Nederland een vroege voedingsbodem voor deze ideeën is geweest.⁵¹

Naast het algemene werk van Jochheim (dat overigens de hele linkse antimilitaristische beweging tot 1940 beschrijft) bestaan wel verschillende studies naar losse organisaties en personen die actief waren binnen de beweging. Een belangrijk maar wat gedateerd werk dat tot die categorie behoort is de doctoraalscriptie van Greet Heijmans en Annelies Koster over de IAMV.⁵² Dit werk geeft een goed overzicht van het antimilitarisme dat ten grondslag lag aan de oprichting van de IAMV en van haar acties, samenwerkingen en maatschappelijke impact. Het proefschrift besteedt echter weinig aandacht aan de rol die specifieke personen speelden bij het opzetten van samenwerkingen. Daarnaast geeft het geen volledig overzicht van de verschillende manieren waarop het antimilitarisme zich manifesteerde in de beschreven jaren.

Recenter verscheen een tot boek uitgegeven masterscriptie over het Tolstojanisme in Nederland.⁵³ Dennis de Lange beschrijft daarin het ontstaan van de groep rondom het tijdschrift *Vrede*, hun activiteiten rondom de kolonie die zij stichtten in Blaricum en geeft een overzicht van de belangrijkste figuren binnen de Tolstojaanse beweging in Nederland. Hij noemt de samenwerking met de IAMV wel, maar net als bij het werk van Heijmans en Koster is het boek te eendimensionaal om een helder overzicht te geven. Daarnaast is een groot manco van beide werken dat ze de indruk geven dat er weinig tot geen vrouwen actief waren in beide takken van de antimilitaristische beweging. Dat misverstand dient rechtgezet te worden, en dat wil ik met deze scriptie graag doen.

Naast werken over organisaties of groeperingen zijn er vanaf de late jaren zeventig – de periode dat er een grote interesse ontstaat in de geschiedenis van de arbeidersbeweging in al haar facetten – biografische werken verschenen over personen die een belangrijke rol hebben gespeeld binnen de antimilitaristische beweging. Helaas gaan die vaak niet verder dan een levensloopbeschrijving en wordt uit deze werken niet écht duidelijk hoezeer iemand een spin in het web was van de beweging.⁵⁴

⁵⁰ Ermers, Evers en Jolij, *De Wapens Neder 1*; G. Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie, soziale Revolution und soziale Verteidigung : zur Entwicklung der Gewaltfreiheitstheorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1940, unter besonderen Berücksichtigung der Niederlande* (Assen: 1977).

⁵¹ Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie*, 49-51.

⁵² Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*.

⁵³ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*.

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld: Haan, *Profeet versus Priester*; B. Altena, *Geen man een geen cent. Domela Nieuwenhuis, de Eerste Wereldoorlog en het antimilitarisme* (Gedrukte versie van de Ferdinand Domela Nieuwenhuis-lezing 2014); H. Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christensocialisme van Bart de Ligt* (Baarn:

Daar de focus van deze scriptie ligt op het Dienstweigeringsmanifest van 1915, is ook gekeken naar literatuur over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat is in de historiografie lang een onderbelicht onderwerp geweest – men leek er van uit te gaan dat de Nederlandse neutraliteit betekende dat deze catastrofe geheel aan ons land voorbij was gegaan. Dat beeld is al behoorlijk gekanteld met het overzichtswerk van Paul Moeyes uit 2001.⁵⁵ Dit boek besteedt echter weinig aandacht aan de negatieve reactie vanuit delen van de bevolking op die oorlog – slechts één paragraaf noemt de radicaallinkse acties tegen de mobilisatie en de oorlog in het algemeen. Een boek dat met haar titel de indruk wekt daar wel over te gaan is een in 2016 verschenen werk van Conny Kristel: *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeweld 1914-1918*.⁵⁶ Die indruk klopt niet: Kristel noemt de opleving van het links antimilitarisme slechts sporadisch in haar werk en schrijft vooral over positieve reacties van de bevolking op de oorlog. Dat doet het idealisme en doorzettingsvermogen van een grote groep mensen ernstig tekort. Natuurlijk moet erkend worden dat de radicale antimilitaristen altijd een vrij marginale groep is geweest: aan het einde van de oorlog lag het ledenaantal van de IAMV rond de 3200.⁵⁷ Dat is echter niet een directe maatstaf voor de sympathie die onder de bevolking leefde voor het antimilitarisme: op de massameetings die werden georganiseerd kwamen veel grotere aantallen mensen en *De Wapens Neder* werd in 1918 in een oplage van bijna 30.000 verspreid.⁵⁸

Methode

Deze scriptie is opgezet als een historisch onderzoek dat bestaande literatuur combineert en aanvult met primaire bronnen die nog niet eerder bekeken zijn of nog niet eerder op een bepaalde manier geïnterpreteerd zijn. Tijdens het doen van het onderzoek naar primaire bronnen deed zich direct een probleem voor: het archief van de IAMV werd op moment van schrijven gedigitaliseerd en was dus niet volledig in te zien. In een vroeg stadium heb ik wel een aantal stukken in kunnen zien, maar ik had niet de volledige tijd van het schrijven van mijn scriptie beschikking over alle bronnen. Daarnaast is het IAMV-archief sowieso met name op het gebied van de vroege jaren behoorlijk incompleet. Een groot geluk is wel dat het IAMV-blad, *De Wapens Neder*, in zijn geheel op Delpher gedigitaliseerd en doorzoekbaar is. Een tweede probleem dat komt kijken bij onderzoek naar dit onderwerp is dat archiefmateriaal van linkse organisaties van voor 1940 veelal met het binnenvallen van de Duitsers in Nederland in mei 1940 is vernietigd. Zaken als ledenlijsten en correspondentie zijn daarbij verloren gegaan.

1994); H. Noordegraaf, *Anke van der Vlis, een bliksems wijf* (Aalsmeer: 1987); Jacobs, Henk Eikeboom, *Anarchist*; E. Ety, *Henriette Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet* (Amsterdam: 2000, 7e druk)

⁵⁵ Moeyes, *Buiten Schot*.

⁵⁶ C. Kristel, *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeweld 1914-1918* (Amsterdam: 2016).

⁵⁷ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 164.

⁵⁸ Voor aantallen over bezoekers bij meetings: zie verslagen in *De Tribune* en *De Wapens Neder*; Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 167.

Van verschillende sleutelfiguren is geen persoonlijk archief (meer), omdat dat vergaan is of omdat zij dit überhaupt niet hebben aangelegd.

Naast IAMV-bronnen is gebruik gemaakt van persoonlijke archieven van sleutelfiguren die wel bewaard zijn gebleven: uit hun correspondentie viel veel informatie te halen over met wie zij allemaal in contact stonden. Aankondigingen van massameetings in kranten laten zien welke sprekers van verschillende groeperingen er op dezelfde bijeenkomsten op het podium stonden.

Als analytisch hulpmiddel is gebruik gemaakt van verschillende theorieën, deels uit de sociale wetenschap. Allereerst is er de netwerk-aanpak. De netwerk-aanpak binnen het onderzoeksgebied van sociale bewegingen is nog niet heel oud: er wordt pas sinds het eind van de jaren tachtig serieus onderzoek naar gedaan door sociale wetenschappers. In de bundel van sociologen Doug McAdam en Mario Diani stelt de laatstgenoemde in de introductie dat zij met hun bundel interdisciplinair onderzoek naar netwerken binnen sociale bewegingen willen bevorderen, maar ze willen het daarbij vooral binnen de sociale wetenschappen houden.⁵⁹ Dat is zonde: juist door de sociaalwetenschappelijke aanpak te gebruiken in bijvoorbeeld de geschiedwetenschap kunnen er nieuwe vragen gesteld worden en dus ook nieuwe antwoorden gevonden worden.

In hun bundel willen zij antwoord krijgen op de vragen *'what do networks mean,' 'how do networks matter'* en *'to whom (in the social science research community) should networks matter'*.⁶⁰ Het antwoord op de laatste vraag luidt wat mij betreft dus: netwerken zijn voor veel meer mensen dan alleen sociale wetenschappers belangrijk, niet in de laatste plaats voor historici.

Netwerkstudies hebben over het algemeen een sterke focus op de rol die een sociaal netwerk speelt in het aanzetten van mensen tot deelname aan collectieve actie. Slechts een klein deel van de studies gaat in op *interorganizational exchanges* en de rol die netwerken daarbij spelen. In bovengenoemd introductie-artikel gaat Diani in op beide elementen: hij ziet individuen en organisaties allebei als *nodes* (knooppunten) in netwerken.⁶¹ De verbindingslijnen tussen die knooppunten kunnen volgens Diani zowel direct als indirect en zowel eenvoudig als meervoudig zijn, en kunnen enorm verschillen in *'contents, emotional intensity, and strength'*.⁶² Die verschillen bepalen of er een coalitie van verschillende organisaties of netwerken ontstaat, en of die coalitie blijvend of ad hoc is.⁶³

⁵⁹ M. Diani, 'Introduction: Social Movements, Contentious Actions, and Social Networks: 'From Metaphor to Substance?'' in: D. McAdam en M. Diani, *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action* (Oxford: 2003), 1-18, aldaar 3.

⁶⁰ Idem.

⁶¹ Ibidem, 6.

⁶² Ibidem, 7.

⁶³ Ibidem, 10.

Een ander artikel van Diani in dezelfde bundel gaat over de rol van individuen in sociale bewegingen en de verschillende rollen die zij kunnen aannemen binnen een beweging. Daarin maakt hij het belangrijke punt dat leiders in een beweging niet per se bovenaan de piramide van een organisatie staan, maar dat ze soms op onzichtbare wijze veel invloed uitoefenen door hun positie in het netwerk.⁶⁴ Individuen kunnen bijvoorbeeld ook invloedrijk zijn door verbindingen te leggen tussen organisaties die in principe niet met elkaar samenwerken door grote ideologische verschillen.⁶⁵ Deze figuren noemt hij *brokers*: makelaars of tussenpersonen. Daarnaast stelt Diani ook dat een bepaalde categorie sociale bewegingen (autoritair) leiderschap afwijst – dit zien we heel duidelijk bij de anarchistische tak van de antimilitaristische beweging.⁶⁶ Binnen deze scriptie is een onderdeel van de hoofdonderzoeksvraag wie de zichtbare en onzichtbare leiders zijn binnen de linkse antimilitaristische beweging in Nederland, wie degenen zijn die bewegingen samen laten werken en of hun posities veranderen gedurende de onderzochte sleutelmomenten.

Naast de netwerk-aanpak is er het concept van politieke cultuur. Om bewegingen te duiden die buiten de geïnstitutionaliseerde politiek (daarmee worden doorgaans het parlement en de beleidsmakende organen bedoeld) opereren is het concept van politieke cultuur erg bruikbaar. Dit concept komt oorspronkelijk uit de sociale wetenschappen, maar werd daar al snel afgedaan als te breed en dus niet bruikbaar.⁶⁷ De Bielefeld-school nam het concept over om er 'historische sociale wetenschap' mee te bedrijven – om niet meer enkel de geschiedenis van staatsmannen en legerleiders te schrijven, maar ook andere dimensies van het verleden te onderzoeken.⁶⁸ Het concept van politieke cultuur werd verder ontwikkeld en werd steeds vaker toegepast op sociale bewegingen en bijvoorbeeld hun rituelen en tradities. Piet de Rooy gaf in zijn standaardwerk over de Nederlandse moderne politieke geschiedenis de volgende definitie van politieke cultuur: het politieke systeem van een land, de *civil society* en de algemene houding van de bevolking.⁶⁹

Als men enkel zou kijken naar de institutioneel-politieke situatie van de eerste decennia van de twintigste eeuw zou de linkse antimilitaristische beweging volledig over het hoofd gezien worden. Deze idealisten opereerden in meer of mindere mate in de marges van de samenleving en hadden lange tijd geen enkele invloed op het politieke beleid van de overheid.

⁶⁴ M. Diani, 'Leaders' or Brokers? Positions and Influence in Social Movement Networks' in: D. McAdam en M. Diani, *Social Movements and Networks : Relational Approaches to Collective Action* (Oxford: 2003), 105-122, aldaar 106.

⁶⁵ Ibidem, 107.

⁶⁶ Ibidem, 105.

⁶⁷ G. Gendzel, 'Political Culture: Genealogy of a Concept', *The Journal of Interdisciplinary History*, 28:2 (1997), 225-250, aldaar 232.

⁶⁸ G. Iggers, 'Introduction' in: G. Iggers (ed.), *The Social History of Politics : Critical Perspectives in West German Historical Writing since 1945* (Oxford, 1985).

⁶⁹ P. de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart – De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam: 2014), 15.

Anderzijds hadden deze groeperingen wel politieke eisen: ze alleen door een culturele bril bekijken zou afdoen aan hun gedachtegoed. Om die reden is de politieke cultuur-aanpak een geschikt kader om deze beweging te onderzoeken.

Relevantie

Deze scriptie haakt in op de these van Jan en Annie Romein dat de 'kleine geloven' geen nut hadden voor de revolutionaire strijd en dat het allemaal kleine groepjes waren die een beetje aanmodderden in de marge. Piet de Rooy en Marjet Brolsma hebben zich tegen die these afgezet – ik sluit me daar bij aan. De zienswijze van de Romeins is te simplistisch: dat de kleine geloven niet binnen hun idee van politiek pasten, doet geen recht aan de situatie. Met het concept van politieke cultuur wordt het mogelijk om de kleine geloven wel te beschouwen als politiek.

De antimilitaristische beweging is een goede casestudy om het idee van de Romeins te ontcrachten, om een aantal redenen. Ten eerste laat deze beweging zien dat er sprake is van interactie tussen de institutionele politiek en *grassroots*-organisaties, met de Dienstweigeringswet van 1923 als meest concrete voorbeeld. Daarnaast impliceert de these van de Romeins dat een persoonlijk streven naar verbetering van het leven geen politiek kan zijn: alles dat niet in dienst staat van de revolutie telt niet mee. De kleine geloven waren echter voor veel figuren een manier om zingeving te vinden: persoonlijk leven en politiek streven liepen vaak door elkaar. Dit past binnen wat Brolsma stelt over het idee dat persoonlijke verbetering de sleutel is tot een betere wereld, en sluit ook aan bij het religieuze aspect waar veel van de tussenpersonen zich op een of andere manier mee verbonden voelden. Als christen is het uitgangspunt namelijk ook zelfverbetering ten behoeve van een betere wereld. Bij de niet-christelijke antimilitaristen was het aspect van zelfverbetering minder aanwezig en was er sprake van een theoretische discussie over in hoeverre antimilitarisme een individueel of een collectief streven zou moeten zijn. Dat leverde soms conflict op.

Tenslotte laat de manier waarop naar de antimilitaristische beweging is gekeken zien in hoeverre persoonlijke relaties een belangrijke basis vormden voor politieke samenwerkingen. De netwerkaanpak, afkomstig uit de sociale wetenschappen, maakt dat goed inzichtelijk. Die is nooit toegepast op de antimilitaristische beweging: losse organisaties en individuen zijn wel onderzocht, maar naar het grote geheel is niet gekeken. Door dat wel te doen voor drie verschillende gebeurtenissen wordt duidelijk wie met wie contact hadden en of er sprake is van patronen.

Indeling

Deze scriptie is als volgt ingedeeld. Na deze inleiding volgt het eerste hoofdstuk, dat de oprichting van de IAMV in 1904 behandelt – het eerste moment van samenwerking tussen de revolutionaire antimilitaristen en de geweldloze Tolstojanen. Het tweede hoofdstuk bespreekt de totstandkoming en uitvoering van het Dienstweigeringsmanifest van 1915. Het derde en

laatste hoofdstuk gaat over de acties rondom dienstweigeraar Herman Groenendaal in 1921.
Tot slot volgt nog een conclusie.

1904: De oprichting van de IAMV

In 1904 werd de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) opgericht, onder de leus ‘geen man en geen cent voor het militarisme.’⁷⁰ Dat gebeurde op het eerste Internationaal Antimilitaristisch Congres, dat werd gehouden op 26, 27 en 28 juni in het Amsterdamse gebouw ‘Tot Nut van ’t Algemeen’.

Zoals vermeld in de inleiding werd in 1902 door een groep Franse en Spaanse anarchisten in de Tweede Internationale besloten dat er een congres gehouden moest worden dat geheel aan het antimilitarisme gewijd was. Domela Nieuwenhuis stond ook achter dit idee en wijdde een aantal artikelen in *De Vrije Socialist*, waarvan hij hoofdredacteur was, aan het propageren van zo’n congres.⁷¹

Domela Nieuwenhuis staat in de Nederlandse geschiedenis bekend als de vader van het socialisme in Nederland – niet geheel onterecht, daar hij de oprichter was van het socialistische blad *Recht voor Allen* en het eerste socialistische Tweede Kamerlid van Nederland was.⁷² Van oorsprong was hij echter predikant, tot hij in 1879 zijn ambt neerlegde. Hans Ramaer schrijft hierover in zijn werk over anarchisme in Nederland dat dat altijd iets ‘domineesachtigs’ heeft behouden en noemt daarbij Domela Nieuwenhuis als belangrijkste voorbeeld.⁷³ In de jaren 1870 liet hij voor het eerst van zich horen op het gebied van anti-oorlogsideeën. Die waren nog lang niet zo radicaal als ze later zouden worden: hij paste toen eigenlijk beter in de traditie van het liberale pacifisme dan het links-radicalisme. Domela Nieuwenhuis sprak zich in reactie op de Frans-Duitse oorlog van 1870 positief uit over een soort Europese Unie die in geval van conflict zou kunnen bemiddelen.⁷⁴ Zijn antimilitarisme was toen dus nog niet absoluut, al droomde hij al wel van een wereld zonder oorlog. De door hem opgerichte Algemeene Nederlandsche Vredesbond wilde die droom verwezenlijken door middel van voorlichting en ontwikkeling. Volgens Domela Nieuwenhuis zou oorlog namelijk eenvoudigweg uitsterven als men maar ontwikkeld en beschaafd genoeg was, ‘zonder omhaal en zonder drukte.’⁷⁵

Later, toen hij actief was binnen de SDB en van 1888 tot 1891 voor deze partij als afgevaardigde in de Tweede Kamer zat, nam Domela Nieuwenhuis een ander standpunt in. Op het tweede congres van de Tweede Socialistische Internationale, dat in 1891 plaatsvond in Brussel, sprak hij zich fel uit tegen een resolutie die voorstelde dat arbeiders altijd moesten protesteren tegen oorlog – te vaag, volgens Domela Nieuwenhuis. Hij stelde een tegenresolutie voor die stelde dat een oorlogsverklaring altijd beantwoord diende te worden met een

⁷⁰ Rodenburg, *De Internationale Anti-Militaristische Vereniging in Nederland*, 3; Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 46.

⁷¹ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 33.

⁷² De Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 343.

⁷³ H. Ramaer (red.), *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam: 1977), 15.

⁷⁴ Altena, *Geen man een geen cent*, 6.

⁷⁵ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 7-8.

algemene werkstaking. De resolutie werd verworpen, maar het was wel de eerste keer dat Domela Nieuwenhuis zulke radicale actie tegen oorlog voorstelde.⁷⁶ Volgens Bert Altena werd Domela Nieuwenhuis vanaf dat moment steeds meer gezien als ‘dé voorvechter van antimilitarisme.’⁷⁷ Daarbij was hij niet alleen actief in de Internationale, maar had hij ook contact met meer religieus geïnspireerde antimilitaristen, zoals we later zullen zien. Dat gegeven, in combinatie met zijn leidende rol, maakte hem een verbindend figuur.

De uiteindelijke organisatie van het internationale congres had nogal wat voeten in de aarde: in 1902 werd de eerste oproep tot het organiseren ervan gedaan, maar uiteindelijk zou het pas in 1904 plaats vinden. In de tussentijd vond er in Nederland wel een interessante ontwikkeling plaats: in december 1903 werd in *De Vrije Socialist* een oproep gedaan aan allen die het eens waren met de leus ‘geen man een geen cent aan het militarisme’ om financiële steun en deelname toe te zeggen aan dit antimilitaristisch congres.⁷⁸ Die oproep was ondertekend door een veel bredere groep dan alleen anarchisten die zich verbonden voelden met de Tweede Internationale. De volgende namen stonden eronder: Louis Bähler, N.J.C. Schermerhorn, G. van Erkel, Jan Honnef, P.H. Meijer, J.W. Bonnet en P.M. Wink.⁷⁹ In april 1904 verscheen wederom een oproep, nu vanuit het ‘komité tot voorbereiding van het Internationaal Antimilitaristisch Kongres’, gericht aan ‘alle waarachtige vredesvrienden’ om deel te nemen aan het congres op 26, 27 en 28 juni 1904. Onder deze oproep vinden we deels dezelfde namen als onder de eerste oproep, maar ook een aantal nieuwe namen. De ondertekenaars zijn dit keer M. de Boer, F. Domela Nieuwenhuis, T.J. Hildebrand, P. Koppers, Dr. Louis Bähler, J.W. Bonnet, G. van Erkel, P.H. Meijer, N.J.C. Schermerhorn, P.M. Wink, Dr. F. van Eeden en H. Kolthek jr.⁸⁰

Niet van al deze figuren is bekend wat hun politieke achtergrond was, maar het is duidelijk dat zij een diverse groep vormden. Zo was Louis Bähler een dominee die door zijn Tolstojaanse ideeën meerdere malen ruzie kreeg met de kerk. In 1906 was hij zelfs verantwoordelijk voor een kerkscheuring. Een groep orthodoxen binnen de Nederlands Hervormde Kerk vonden dat de synode niet streng genoeg was voor Bähler en richtte de Gereformeerde Bond tot vrijmaking van de Nederlandsche Hervormde Kerk op.⁸¹ Bähler correspondeerde in de late negentiende eeuw al met Domela Nieuwenhuis, met wie hij ook samen opliep in een demonstratie in Geneve.⁸² Uit hun correspondentie blijkt dat Domela Nieuwenhuis in 1898 contact opnam met Bähler, nadat de eerste een lezing van de tweede had bijgewoond. In de brieven die volgen schrijft Bähler over het uitwisselen van nummers van *De*

⁷⁶ Ibidem, 16-17.

⁷⁷ Altena, *Geen man en geen cent*, 11.

⁷⁸ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 37.

⁷⁹ Ibidem, 37.

⁸⁰ Ibidem, 38.

⁸¹ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 40-41.

⁸² Ibidem, 39.

Vrije Socialist en *Vrede*. Ook spreekt hij de wens uit om met Domela Nieuwenhuis samen te werken, ‘met voorbeeld, pen en woord.’⁸³ Helaas is latere correspondentie tussen de twee niet bewaard gebleven. Dennis de Lange beschrijft Bähler als een figuur die zich ook tegenover zijn eigen vrienden altijd kritisch opstelde. Hij sloot zich dan ook niet bij hen aan toen een deel van de Nederlandse Tolstojanen in 1899 een kolonie stichtte in Blaricum.⁸⁴ Hij kan met recht een tussenpersoon worden genoemd, zoals we ook later nog zullen zien aan de rol die hij speelde bij het Dienstweigeringsmanifest.

N.J.C. (Nico) Schermerhorn (1866-1956) was eveneens dominee en had net als Bähler andere ideeën over hoe de dagelijkse praktijk van de kerk eruit zou moeten zien dan de meeste van zijn tijdgenoten, maar zou zich niet bij de Tolstojanen aansluiten. Hij had in Leiden theologie gestudeerd en was daar net als veel latere Tolstojanen in aanraking gekomen met een nieuwe vorm van nadenken over het christendom.⁸⁵ Dit zogeheten ethisch modernisme was een reactie op de moderne stroming die in de jaren 1840 was ontstaan bij de verschillende opleidingen theologie in Nederland. Leiden was daarbij de grootste ‘brandhaard.’⁸⁶ Waar de modernisten op zoek waren gegaan naar een nieuw en rationalistisch fundament onder het protestantisme, zochten de ethisch modernisten vanaf de jaren 1870 naar een manier om af te stappen van dat rationalisme. Christus kreeg bij hen weer een centrale rol en men was niet bang om bij andere religies te zoeken naar inspiratie.⁸⁷ Deze anti-dogmatische manier van geloven zien we bij zowel de Tolstojanen als de latere christensocialisten terug.

Schermerhorn correspondeerde net als Bähler met Domela Nieuwenhuis, die een aangetrouwd familielid van hem was.⁸⁸ Hij publiceerde in *Vrede* maar sprak ook op vrijdenkersbijeenkomsten.⁸⁹ Vanaf 1910 werd hij hoofdredacteur van IAMV-blad *De Wapens Neder*. Deze (zeer incomplete) opsomming van activiteiten laat zien hoe hij zich bewoog tussen verschillende groeperingen, zonder zich aan één groep te verbinden en daarmee andere groepen uit te sluiten.

Verder kwamen Van Erkel (1860-1937) en Kolthek (1872-1946) uit het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS), de ‘landelijke confederatie van de zogeheten onafhankelijke vakbeweging in Nederland, die gemeenschappelijke doelen door middel van vakstrijd en sociaal protest nastreefde, waarbij de aangesloten vakorganisaties een grote mate van zelfstandigheid behielden.’⁹⁰ Het NAS zou zich ontwikkelen tot de syndicalistische tegenhanger

⁸³ Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis, inv. nr. 10, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.

⁸⁴ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 43, 84.

⁸⁵ Haan, *Profeet versus Priester*, 6.

⁸⁶ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 21.

⁸⁷ *Ibidem*, 24.

⁸⁸ Haan, *Profeet versus Priester*, 8, 21.

⁸⁹ *Ibidem*, 10, 23.

⁹⁰ P. Hoekman en J. Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893-1940. De geschiedenis van de eerste vakcentrale van Nederland* (Dissertatie Universiteit Utrecht: 2015), 28.

van het later opgerichte Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Antimilitarisme speelde binnen het NAS een belangrijke rol. Zo sprak in 1903 het NAS zich op haar jaarvergadering uit over het antimilitarisme: in navolging van Franse vakverenigingen werd besloten dat er ook propaganda gevoerd moest worden onder soldaten.⁹¹ In beide oproepen in *De Vrije Socialist* werden de vakverenigingen dan ook expliciet uitgenodigd om deel te nemen aan het congres, iets dat in een eerdere oproep die alleen was uitgegaan van de Vrije Socialisten Vereniging (VSV) om het congres te steunen niet was gebeurd.⁹² Ondertekenaars Hildebrand en Koppers waren actief lid van de Algemene Nederlandse Typografenbond (ANTB), de eerste vakvereniging van Nederland en één van de organisaties die aan de basis stond van het NAS.⁹³

F. (Frederik) van Eeden (1860-1932) is misschien wel de bekendste van deze ondertekenaars, maar ook een figuur die we verder in de antimilitaristische beweging niet meer actief tegen zullen komen. Hij is in Nederland vooral bekend als auteur van *Van de koele meren des doods*, maar hij was opgeleid als arts en heeft met zijn kolonie Walden veel invloed gehad op het anarchistisch-utopisch denken in Nederland.⁹⁴ Zijn kolonie was een belangrijk voorbeeld voor de Tolstojaanse kolonie in Blaricum, maar dat werd door de Tolstojanen nooit benoemd omdat Van Eeden zelf geen christenanarchist was.⁹⁵

De belangrijkste vraag die deze samenwerking oproept is hoe overtuigende christenanarchisten samen met seculiere vakbondsmensen en anarchisten tot het besluit kwamen deze oproep te plaatsen. Bekend is dat er al eerder samengewerkt was tussen met name Domela Nieuwenhuis en verschillende Tolstojanen, bijvoorbeeld bij het allereerste Dienstweigeringmanifest uit 1901. Dat was een reactie op een manifest van de Nederlandse Vrouwenbond voor Internationale Ontwapening en Arbitrage, dat de dienstplicht verheerlijkte.⁹⁶ Het manifest was een initiatief van de Tolstojanen, maar was ook ondertekend door Domela Nieuwenhuis.⁹⁷ Een bredere samenwerking, waar ook vakbondslieden bij betrokken waren, was wel nieuw. Hoe die precies tot stand is gekomen is door een gebrek aan archiefmateriaal helaas niet te achterhalen – ik heb geen *smoking gun*-correspondentie kunnen vinden waarin hiertoe besloten werd. Van de correspondentie van Bähler is er van deze periode niets bewaard gebleven, en bijvoorbeeld in de archieven van het NAS ontbreekt precies het jaar 1903 in de notulen

Het congres

⁹¹ Ibidem, 236.

⁹² Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 34-36.

⁹³ Houkman en Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat*, 137.

⁹⁴ J. M. Welcker, 'Eeden, Frederik Willem van,' in: *BWSA* 3 (1988), p.48-53, digitaal geraadpleegd op 30 juli 2020 via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/eeden>

⁹⁵ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 83.

⁹⁶ Ermers, Evers, Jolij e.a., *De Wapens Neder 1*, 45.

⁹⁷ Ibidem, 46.

Op het oprichtingscongres van de IAMV waren gedelegeerden uit zeven landen (België, Engeland, Frankrijk, Nederland, Oostenrijk, Spanje, Zwitserland) aanwezig, die allemaal in hun eigen land een Nationaal Secretariaat zouden moeten gaan oprichten.⁹⁸ Dat gebeurde in eerste instantie ook, maar door onder andere door hevige vervolging verdwenen alle afdelingen behalve de Nederlandse allemaal weer binnen een paar jaar na de oprichting.⁹⁹

Namens Nederland waren op het congres figuren uit de hele breedte van het linkse spectrum aanwezig. Domela Nieuwenhuis had de eer het congres te openen. Verder waren er verschillende Tolstojanen (onder anderen Bähler en Edo Fimmen (1881-1942)), vakbondslieden (o.a. Kolthek) en anarchisten (o.a. de uitgever Gerhard Rijnders (1876-1950) en de propagandist Izak Samson(1872-1928)) aanwezig.¹⁰⁰ Op het congres werden redes gehouden door Domela Nieuwenhuis en een aantal buitenlandse vertegenwoordigers.¹⁰¹ Ook werd besloten dat het volgende internationale congres in Oxford plaats zou moeten vinden, en dat er voor die tijd een nationaal congres georganiseerd moest worden om de Nederlandse afdeling van de IAMV op te zetten.¹⁰² Vanuit Nederland werden Domela Nieuwenhuis en ds. Schermerhorn gedelegeerden in het Internationaal Komitee.¹⁰³

De samenwerking binnen de IAMV tussen de Tolstojanen en de marxisten en anarchisten leek geen lang leven beschoren te zijn: al tijdens het oprichtingscongres verlieten de Tolstojanen de zaal, omdat er discussie ontstond over hun doctrine van religieus geïnspireerd lijdelijk verzet. Volgens de revolutionair socialisten en anarchisten paste dat niet in hun revolutionaire gedachtegoed: een revolutie zou altijd met geweld gepaard gaan en aan lijdelijk verzet had men niets.¹⁰⁴ De Tolstojanen verlieten daarop het congres, en er werd na hun vertrek een motie aangenomen waarin stond dat lijdelijk verzet geen plaats zou hebben binnen de IAMV.¹⁰⁵ Achteraf verschenen er in *De Wapens Neder* en *Vrede* polemische stukken waarin de socialistisch-antimilitaristen en de Tolstojanen elkaar van allerlei slechtheden beschuldigden. De Tolstojanen werden 'kleinzielig' en 'onverdraagzaam' genoemd; de revolutionairen werden ervan beschuldigd dat zij geen echte antimilitaristen waren.¹⁰⁶

Een half jaar na het internationale congres werd na een oproep van Domela Nieuwenhuis en ds. Schermerhorn het nationale congres georganiseerd in Zwolle. Ook hier was ieder welkom die achter de geen man en geen cent-leuze stond.¹⁰⁷ Aan de oproep was naast

⁹⁸ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 40, 47.

⁹⁹ Rodenburg, *De Internationale Anti-Militaristische Vereniging in Nederland*, 3.

¹⁰⁰ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 41.

¹⁰¹ 'Internationaal Antimilitaristisch Congres,' *Het Volk*, 28 juni 1904, p.2.

¹⁰² 'Ons Kongres,' *De Wapens Neder*, september 1904, p.1.

¹⁰³ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 47.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 54.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 53.

¹⁰⁶ 'De pers en ons congres,' *De Wapens Neder*, september 1904, p. 2-3; 'Het Internationaal Anti-militaristisch congres,' *Vrede*, 23 juli 1904, p.166-167.

¹⁰⁷ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 61.

door antimilitaristische verenigingen en vakverenigingen ook door onafhankelijke personen gehoor gegeven, waaronder wederom Edo Fimmen. Toen Domela Nieuwenhuis stelde dat de christenanarchisten tijdens het internationale congres van juni geprobeerd hadden de kersverse IAMV van het revolutionaire pad te brengen, protesteerde Fimmen. Hij stelde dat de christenanarchisten niet eerlijk behandeld waren, met name door de 'heetbloedige Fransen.' Daaraan voegde hij toe dat het vreemd was dat er op de eerste congresdag van juni steun was betuigd aan de dienstweigeraar Terwey, en dat er 'den volgenden dag werd gezegd: wat hebben we met die domme luidjes te maken; we werden er uit gegooid.' Fimmen uitte de hoop dat de aangenomen resolutie over de uitsluiting van lijdelijk verzet binnen het antimilitaristische repertoire op het volgende internationale congres in Oxford zou worden teruggedraaid.¹⁰⁸

De aanwezigheid van Fimmen laat zien dat de breuk tussen de revolutionair antimilitaristen en de Tolstojanen in juni 1904 – hoe dramatisch ook – niet definitief was. Een andere aanwijzing daarvoor vinden we in het feit dat Lodewijk van Mierop een van de voorgestelde hoofdredacteurs van *De Wapens Neder* was, hoewel de keuze uiteindelijk niet op hem viel.¹⁰⁹

De Nederlandse IAMV-afdeling

Het hoofddoel van de Nederlandse afdeling van de IAMV was volgens hun vlugschrift *Wat de Roode Internationale wil* 'het voeren van een voortdurende agitatie tegen het militarisme'.¹¹⁰ Ze zette zich daarmee sterk af tegen de burgerlijke vredesbeweging – het was niet voldoende om te pleiten voor aanpassing van de werking van het leger.¹¹¹ Onder de burgerlijke vredesbeweging werd ook de SDAP en haar oorlogsstandpunt geschaard. De sociaaldemocraten waren namelijk niet voor ontwapening en dienstweigering, maar voor hervormingen binnen het leger en 'relatieve weerloosmaking' van het leger.¹¹² De SDAP benadrukte vooral de noodzaak om de Nederlandse arbeidersklasse niet in een oorlog te storten. Om dat doel te bereiken was in ieder geval een verdedigend leger nodig.¹¹³

Het voornaamste propagandamiddel van de IAMV was het tijdschrift *De Wapens Neder*, dat al vanaf 1903 uitgegeven en geredigeerd werd door Harm Kolthek jr. Op de oprichtingsvergadering van de IAMV werd besloten dit tijdschrift aan zich te binden.¹¹⁴ Een analyse van *De Wapens Neder* van het eerste jaar dat de IAMV bestond laat zien dat het blad verschillende doelen diende. Zo werden er polemische theoretische artikelen geplaatst over

¹⁰⁸ 'Anarchistisch Anti-militaristisch congres,' *Het Volk*, 11 oktober 1904, p.2.

¹⁰⁹ Idem.

¹¹⁰ Landelijk Komitee der Internationale Anti-Militaristische Vereeniging in Nederland, *Wat de Roode Internationale Wil!* (Plaats onbekend: 1904), 3.

¹¹¹ Rodenburg, *De Internationale Anti-Militaristische Vereniging in Nederland*, 3.

¹¹² Ermers, Evers, Jolij e.a., *De Wapens Neder* 1, 63.

¹¹³ J. E. Burger, *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918* (Amsterdam: 1983), 15.

¹¹⁴ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 95-97.

bijvoorbeeld de relatie tussen anarchisme en antimilitarisme en werd de lezer op de hoogte gehouden van het wel en wee van verschillende dienstweigeraars.¹¹⁵ Ook werd er kritiek geuit op binnen- en buitenlands oorlogsbeleid en maakte men zich grote zorgen over de al maar groeiende oorlogsbudgetten in verschillende landen.¹¹⁶ Uit de berichtgeving over de afdeling blijkt dat er regelmatig protestvergaderingen gehouden werden, die in wisselende mate goed of slecht bezocht werden.¹¹⁷ In 1905 telde de IAMV 25 afdelingen, die zich allemaal in het noorden van Nederland bevonden.¹¹⁸ In 1906 groeide dat aantal nog even door tot iets boven de dertig, om vervolgens tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog weer geleidelijk af te nemen.¹¹⁹

Op bovengenoemde vergaderingen werden in de regel een of meerdere sprekers uitgenodigd, die propaganda moesten maken voor het antimilitarisme en na afloop in debat konden gaan met het publiek. Uit de verslagen daarvan in *De Wapens Neder* blijkt dat Kolthek, Domela Nieuwenhuis en ds. Schermerhorn in de beginjaren van de IAMV de meest actieve sprekers waren.¹²⁰ Zij reisden het hele land door om het publiek te enthousiasmeren voor het antimilitarisme.

In de propaganda van de IAMV was de vrouw een van de belangrijkste doelgroepen. Zij is tenslotte degene die veel te verliezen heeft bij oorlog (niet haar eigen leven maar wel dat van haar man, broer, zoon) en degene die voor een antimilitaristische opvoeding kan zorgen. Verschillende krantenartikelen in *De Wapens Neder* spreken specifiek de vrouw als moeder aan: 'Er klonk een kreet door het land: *er is oorlog!* (...) Zo ook een vrouw, die haar man en zoon ziet vertrekken. Ze wuift met haar zakdoek, die nog nat is van tranen, hun nog een laatste vaarwel toe. (...) Arme moeder.'¹²¹ En in een verslag van een vergadering: 'Spr. Zegt, de moeder is verplicht haar kind zóó op te voeden, dat het elk mensenleven eerbiedigt, en tevens zal zij een noodzakelijk werk doen door het speelgoed, dat betrekking heeft op het militarisme, haar kind te onthouden.'¹²² Ook wordt er expliciet melding van gemaakt in de verslaglegging vanuit de verschillende afdelingen als vrouwen protestvergaderingen bezocht hebben.¹²³ In de op het Zwolse oprichtingscongres aangenomen resolutie stond specifiek vermeld dat '[het bestuur] zal een oproep aan de vrouwen en vrouwenverenigingen richten, om hen te doen begrijpen, dat

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld *De Wapens Neder*, januari 1905, p.1 over anarchisme; *De Wapens Neder*, september 1904, p.4; januari 1905, p.3; maart 1905, p.2 over dienstweigeraars.

¹¹⁶ Zie bijvoorbeeld *De Wapens Neder*, december 1904, p.1; januari 1905, p.2; februari 1905, p.2; april 1905, p.1.

¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld *De Wapens Neder*, januari 1905, p.4; februari 1905, p.4.

¹¹⁸ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, bijl. 2.

¹¹⁹ Idem.

¹²⁰ Rubriek 'Van de Afdelingen,' *De Wapens Neder* 1904-1907.

¹²¹ 'Het vreeselijke van den oorlog,' *De Wapens Neder*, juni 1905, p.2.

¹²² 'Uit de Afdelingen,' *De Wapens Neder*, november 1907, p.4.

¹²³ Zie bijvoorbeeld *De Wapens Neder*, februari 1905, p.4; *De Wapens Neder*, maart 1906, p.4.

haar ware plaats is naast hen, die het militaristische monster willen vernietigen.¹²⁴ Heijmans en Koster stellen echter streng dat de IAMV verder geen actieve rol toekende aan vrouwen in de organisatie en dat ook niet stimuleerde.¹²⁵ Die bewering ondersteunen ze met de claim dat vrouwen niet op meetings spraken en niet in besturen zaten. Dat is feitelijk onjuist: in de eerste jaren sprak 'mej. J. K.' (die om onduidelijke redenen wel anoniem moest blijven) op verscheidene meetings en er wordt melding gemaakt van vrouwen die betrokken waren bij het oprichten van verschillende afdelingen.¹²⁶ Daarnaast speelden en spelen vrouwen binnen sociale bewegingen vaak de rol van *broker*, omdat zij over een breed informeel netwerk beschikken. Zo wordt in de bundel van Goodwin, Jasper en Polletta over emoties in sociale bewegingen Belinda Robnett aangehaald, die over vrouwen binnen de Amerikaanse Civil Rights-beweging zegt: 'their day-to-day interaction with local residents built the emotional intimacy necessary for persuading them to act in dangerous circumstances.'¹²⁷ Wat Heijmans en Koster stellen over vrouwen klopt dus niet helemaal, maar het was wel zo dat vrouwen niet doelbewust naar voren werden geschoven binnen de IAMV om hun emancipatie te bevorderen. Dat is niet vreemd: de antimilitaristische strijd stond voorop en zoals gebruikelijk binnen de doctrine van het marxisme was het idee dat die gezamenlijke strijd uiteindelijk tot een betere wereld voor zowel mannen als vrouwen zou leiden.

Zoals vermeld besteedde de IAMV op haar oprichtingscongres aandacht aan de Nederlandse dienstweigeraars en werd in *De Wapens Neder* vaak opgeroepen hen te steunen. De organisatie had echter een lastige verhouding tot het dienstweigeren. Op het congres van 1906 was besloten dat voor persoonlijke dienstweigering geen propaganda gemaakt zou worden.¹²⁸ Dat was in lijn met het socialistische idee dat alleen collectieve actie van belang was en men van individuele arbeiders niet kon verwachten zo'n risico te nemen.¹²⁹ Domela Nieuwenhuis noemt in zijn autobiografie nog een ander argument: 'Propaganda te maken voor dergelijke daden, dat mag eigenlijk niet, want als één zaak het gevolg moet zijn van eigen, zelfgekweekte overtuiging, dan is het de dienstweigering.'¹³⁰ In de praktijk werd er dus wel aandacht besteed aan dienstweigeraars, wat er volgens Heijmans en Koster toe leidde dat het aantal dienstweigeraars toenam. Voor deze nieuwe dienstweigeraars werd dan weer actie gevoerd, waardoor de stijgende lijn werd voortgezet.¹³¹ Voor de Tolstojanen was

¹²⁴ *De Wapens Neder*, september 1904, p.1.

¹²⁵ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 102.

¹²⁶ Over mej. J.K.: *De Wapens Neder*, februari 1905, p.4; *De Wapens Neder*, augustus 1905, p.4; over vrouwen die afdelingen hielpen oprichten: *De Wapens Neder*, maart 1906, p.4.

¹²⁷ J. Goodwin, J.M. Jasper, F. Polletta, 'Introduction: why emotions matter,' in: *Ibidem* (eds.), *Passionate politics. Emotions and social movements* (Chicago: 2001), 1-24, aldaar 14.

¹²⁸ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 91.

¹²⁹ Evers, Ermers en Jolij e.a., *De Wapens Neder 1*, 81

¹³⁰ A. de Jong, *Van christen tot anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis* (Utrecht/Antwerpen: 1970), 117.

¹³¹ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 92.

dienstweigeren het enige juiste om te doen, omdat leven volgens de regels van het christendom inhield dat je geen andere levende wezens mocht doden.¹³² De houding van de IAMV ten opzichte van het individuele dienstweigeren zou tijdens de Eerste Wereldoorlog sterk veranderen.¹³³

In 1914 vierde de IAMV haar tienjarig bestaan met een jubileumvergadering. In *De Wapens Neder* werd gememoreerd wat er in die tien jaar was gebeurd, en vooral gesteld dat de strijd tegen het militarisme nog niet gestreden was.¹³⁴ De oplage van dat blad, dat vooral verkocht werd via colportage, was in 1913 opgelopen tot ongeveer zesduizend exemplaren per maand.¹³⁵ Op een grote demonstratie in hetzelfde jaar kwamen – volgens *De Wapens Neder* – ongeveer vijfduizend mensen af.¹³⁶ Bij het gebrek aan ledenaantallen uit deze periode geven deze cijfers aan hoe groot de IAMV en het antimilitarisme ongeveer waren aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

De relatie tussen de Tolstojanen en de IAMV zou tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog complex blijven – de ruzie op het oprichtingscongres werd nooit meer helemaal bijgelegd. Enerzijds werden de eersten vaak verdedigd in *De Wapens Neder* als zij werden aangevallen in andere bladen of als een briefschrijver stelde dat het christendom het militarisme zou steunen.¹³⁷ Anderzijds werd ook telkens als het over de Tolstojanen ging benadrukt dat de IAMV hun visie op geweldloosheid niet deelde.¹³⁸ Ermers, Evers en Jolij stellen dat de twee groepen een gelijkwaardige positie hadden binnen de IAMV en dat men zich binnen de organisatie bewust was van het onderscheid tussen de twee groepen.¹³⁹ In de officiële propaganda werd geweldloosheid echter afgekeurd en in het vlugschrift *Wat de Roode Internationale wil* stond geschreven dat geweld een noodzakelijkheid is die de antimilitaristen door hun ‘kapitalistische tegenstanders wordt opgedrongen’.¹⁴⁰ Een inventarisatie van de leden van het Landelijk Comité van de vereniging tot 1914 laat – voor zover er informatie over deze leden te vinden valt – zien dat hun politieke kleur veelal die van sociaal-anarchist was.¹⁴¹ Dit alles duidt erop dat de organisatie meer naar het revolutionaire helde dan Ermers, Evers en Jolij beschrijven.

Conclusie

¹³² Evers, Ermers en Jolij e.a., *De Wapens Neder* 1, 46.

¹³³ Ibidem, 104.

¹³⁴ *De Wapens Neder*, juni 1914, p. 2.

¹³⁵ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 97.

¹³⁶ ‘Wij bestaan niet,’ *De Wapens Neder*, oktober 1913, p.1.

¹³⁷ ‘Godsdienst en Militarisme,’ *De Wapens Neder*, juli 1913, p.1-2.

¹³⁸ ‘Een aanval,’ *De Wapens Neder*, april 1907, p.3.

¹³⁹ Ermers, Evers, Jolij e.a. *De Wapens Neder* 1, 60.

¹⁴⁰ Landelijk Komitee der Internationale Anti-Militaristische Vereeniging in Nederland, *Wat de Roode Internationale Will*, 2.

¹⁴¹ Informatie vergaard uit *De Wapens Neder*, jaargangen 1904-1914 en ‘Lijsten van Nederlandse Revolutionairen,’ juni 1924, Centrale Inlichtingendienst, digitaal geraadpleegd op 1 juli 2020 via <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/0500-0599/552.pdf>

Het niet meenemen van het Tolstojaanse standpunt in de officiële koers van de IAMV neemt niet weg dat de oprichting van de organisatie het product was van de samenwerking tussen twee groepen die zowel grote overeenkomsten als verschillen in ideologie hadden. Van wie dat precies het werk is geweest zullen we nooit weten – zoals hierboven vermeld is er geen correspondentie bewaard gebleven waaruit dat te achterhalen is, als die er überhaupt ooit is geweest. Hoewel het eerste, internationale initiatief tot het oprichten van de IAMV uit seculier-linkse hoek kwam, werd in Nederland vrij snel een brug geslagen naar de Tolstojanen. Voor een verder onderzoek zou het interessant zijn om uit te zoeken hoe dat in andere landen is gegaan. Zoals vermeld is de IAMV buiten Nederland echter nergens echt van de grond gekomen door vervolging vanuit de overheid, dus het is maar de vraag of de verschillende groepen antimilitaristen überhaupt de kans kregen om zich te verenigen. Uit het werk *To End All Wars. A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918* van Adam Hochschild blijkt bijvoorbeeld dat de Britse antimilitaristische beweging wel individuele leden had die zich lieten inspireren door Tolstoj, maar dat de beweging als geheel werd gedomineerd door het seculiere marxisme.¹⁴²

De personen die een belangrijke rol hebben gespeeld in de samenwerking lijken bovenal Domela Nieuwenhuis en Bähler te zijn geweest. De eerste was de schakel met de internationale sociaal-anarchistische beweging, de tweede met de Tolstojanen. Het al bestaande contact tussen hen en hun wederzijdse interesse in elkaars denkbeelden leidde ertoe dat de IAMV in ieder geval begon als een breder antimilitaristisch initiatief. Domela Nieuwenhuis en Bähler zochten beiden ook weer binnen hun eigen netwerk naar mensen waarvan zij dachten dat ze bij het initiatief betrokken zouden moeten worden. Dat de Tolstojanen uiteindelijk het onderspit moesten delven in de IAMV is vooral te wijten aan de numerieke overmacht van de sociaal-anarchisten op de oprichtingsvergadering: behalve uit Nederland waren er geen figuren aanwezig die voor totale geweldloosheid pleitten. Dat de banden daarna weer hersteld werden en beide organisaties het op (meestal) respectvolle wijze met elkaar oneens bleven laat zien dat zij kennelijk goed naast elkaar konden bestaan. Dit staat sterk in contrast met hoe bijvoorbeeld de SDAP en de SDP met elkaar omgingen.

Bij de oprichting van de IAMV is nog niet echt sprake van de vrijdenkers die in de inleiding genoemd werden. Zowel Domela Nieuwenhuis als Bähler behoorden vrij evident tot een specifieke groep: Bähler kan als Tolstojaan gedefinieerd worden, Domela Nieuwenhuis als anarchist. De enige persoon die als tussenfiguur kan worden geclassificeerd in deze situatie is Schermerhorn. Zoals vermeld kon hij geen Tolstojaan genoemd worden, maar had hij wel grote sympathie voor hun ideeën en predikte hij in zijn eigen parochie in Nieuwe-Niedorp het religieus antimilitarisme. Voor zover bekend is hij echter geen drijvende kracht geweest achter

¹⁴² A. Hochschild, *To End All Wars. A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918* (Boston/New York: 2011), specifieke verwijzing naar Tolstoj p.221.

de oprichting van de IAMV. Wel zat hij in de netwerken van zowel Domela Nieuwenhuis als Bähler, dus is het niet vreemd dat hij er vanaf een vroeg stadium bij betrokken werd.

Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden de banden tussen de IAMV en de Tolstojanen weer aangehaald: het was toen nodig om een eensgezind geluid te laten horen in de strijd tegen de oorlog. Ook bij het smeden van deze coalitie speelde Bähler een grote rol. Zoals we zullen zien had Domela Nieuwenhuis zich toen al teruggetrokken uit het politieke leven.

1915: Het Dienstweigeringsmanifest

‘Waarde Medeburgers! Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring richten ons tot het Nederlandsche volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militarisme die al meer en meer daarover vaardig wordt. Wij verklaren hier openlijk, dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militarisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger.’

Die tekst werd in september 1915, toen de Eerste Wereldoorlog ongeveer een jaar woedde en al vele slachtoffers had gemaakt, verspreid door Nederland. Er stonden 178 handtekeningen onder.¹⁴³ Het manifest werd in een oplage van 25.000 verspreid.¹⁴⁴ Het manifest zou nog een aantal keer herdrukt worden met onder elke editie meer handtekeningen en in 1916 verscheen er zelfs een internationale versie.¹⁴⁵

Dennis de Lange omschrijft het manifest in zijn onderzoek naar de Nederlandse Tolstojanen als een laatste opleving van deze beweging.¹⁴⁶ Daarmee was het ook de laatste samenwerking tussen de Tolstojanen als groep en andere groepen uit de linkse antimilitaristische beweging. De totstandkoming van het manifest en de daaropvolgende verspreiding onder een brede coalitie van groeperingen roept de vraag op wie hierin de rol van *broker* speelden en hoe deze coalitie tot stand werd gebracht.

Kees Bangma heeft in een artikel over de Friese dominee Leendert de Baan (1880-1929) een poging gedaan de oorsprong van het manifest te traceren. Hij komt tot de conclusie dat De Baan de persoon is geweest die met het idee voor het manifest kwam – hij stuurde Louis Bähler een brief waarin hij dit voorstelde.¹⁴⁷ Bähler kwam daarop in actie en plaatste een oproep in de kranten die gericht was aan predikanten om contact met hem op te nemen als zij zich aangesproken voelden door het standpunt van ‘de Christelijke heldhaftigheid der weerloosheid.’¹⁴⁸ Op de gevolgen van deze oproep zal later worden ingegaan: eerst is het van belang enige context te geven.

In de bestaande perceptie van de Eerste Wereldoorlog in Nederland wordt vaak vergeten dat de overheid ondanks de Nederlandse neutraliteit wel overging tot volledige mobilisatie. Nadat zij op 28 juli naar aanleiding van de toenemende spanningen in Europa haar neutraliteit had verklaard werd op 30 juli 1914 de ‘toestand van oorlogsgevaar’

¹⁴³ K. Bangma, ‘Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan.’ De Friese predikant Leendert de Baan, regisseur van het dienstweigeringsmanifest,’ gepubliceerd op www.wereldoorlog1418.nl zoals geraadpleegd op 7 april 2020, 6.

¹⁴⁴ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 148.

¹⁴⁵ Evers, Ermers en Jolij e.a., *De Wapens Neder 1*, 92.

¹⁴⁶ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 124.

¹⁴⁷ Bangma, ‘Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan,’ 4.

¹⁴⁸ Idem.

afgekondigd. Dat hield in dat alle kust- en grensbewakingstroepen voor de volgende dag werden opgeroepen. Later die dag werden ook de Landweertroepen opgeroepen zich te melden. De legercommandanten werden in het geheim gewaarschuwd dat zij zich moesten gaan voorbereiden op de algehele mobilisatie.¹⁴⁹ Hiermee was Nederland het eerste Europese land dat haar legers paraat had.¹⁵⁰

Dienstplicht in Nederland

Tot het eind van de negentiende eeuw was het in Nederland mogelijk iemand anders tegen betaling je dienstplicht te laten vervullen. In 1898 werd de persoonlijke dienstplicht ingevoerd en was dat dus niet meer mogelijk. In 1901 werd besloten dat per jaar 17.500 man zou worden ingelijfd. Zij waren dan voor een periode van 8 jaar militieplichtig en daarna nog 7 jaar reservist. Mannen waren vanaf hun twintigste levensjaar dienstplichtig, maar hoefden niet direct als ze die leeftijd bereikten in dienst: er werd via loting bepaald wie moest opkomen.¹⁵¹ Tijdens de eerste drie dagen van de mobilisatie kwamen er volgens het hoofd van de afdeling Dienstplicht 196.657 man ‘onder de wapenen’; drie maanden later waren dat er 214.882.¹⁵²

Voor het leeuwendeel van deze ruim tweehonderdduizend militairen stond de mobilisatie gelijk aan ‘verveling, ergernis en toenemende zorgen om het thuisfront, afgewisseld met spaarzame verloven.’¹⁵³ De leefomstandigheden van de gemobiliseerde soldaten waren veelal slecht: ze werden ingekwartierd in door de oorlogssituatie leegstaande fabrieken of bij boeren thuis, waar ze soms op de stenen vloer moesten slapen. Verder waren er klachten over de uitrusting, de te lage soldij en de lage frequentie van verloven.¹⁵⁴ De IAMV maakte al vanaf 1906 propaganda onder soldaten met haar Soldatenalmanak, een groen boekje waarin naast informatie over lokale IAMV-afdelingen en verkooppunten van *De Wapens Neder* artikelen verschenen waarin bijvoorbeeld werd benadrukt dat soldaten onderdeel waren van de arbeidersklasse. Het werd in een oplage van ongeveer vijfduizend gedrukt.¹⁵⁵ Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de verspreiding van dit werk verboden, waar de IAMV de overheid hartelijk voor bedankte: ‘De slimme autoriteiten zijn zeker heelemaal vergeten dat ook de soldaten afstammelingen van Eva zijn en dat zij, evenals zij, zoo dolgraag verboden vruchten eten. Intusschen: onze dank zij den militairen autoriteiten gebracht voor hunnen gewaardeerde medewerking in ’t belang der propaganda!’¹⁵⁶

¹⁴⁹ Moeyes, *Buiten schot*, 58-59.

¹⁵⁰ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 153.

¹⁵¹ R. Blom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg: 2004), 52-53.

¹⁵² *Ibidem*, 55.

¹⁵³ Moeyes, *Buiten schot*, 132.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 148-151.

¹⁵⁵ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 98.

¹⁵⁶ ‘De slimme autoriteiten,’ *De Wapens Neder*, april 1915, p.4.

Het lotingssysteem zorgde ervoor dat een groot deel van de mannelijke bevolking dat geschikt werd geacht om te vechten, niet werd opgeroepen. Een groep vooraanstaande Nederlanders, vooral uit rechts-confessionele hoek, zag daarin een verspilling van militair potentieel en besloot actie te ondernemen. In mei 1915 stuurde zij een brief naar het parlement: het adres-Van Aalst, naar de eerste ondertekenaar. Hierin riep zij de regering op een algemene oefenplicht in te voeren, en uiteindelijk een algemene dienstplicht.¹⁵⁷ Het adres stelde: 'Adressanten zijn van oordeel dat de veiligheid en waardigheid van den staat eischen, dat gedurende dezen oorlog en bij de daarop volgende vredesonderhandelingen, op elk gewild oogenblik over alle gezonde, krachtige mannen in weerbare staat beschikt kan worden.'¹⁵⁸ Tot een algehele dienstplicht kwam het uiteindelijk niet, maar in juli 1915 werd wel de nieuwe Landstormwet ingevoerd, die er voor zorgde dat alle mannen die in 1916 nog geen dertig waren opgeroepen werden, zodat zij na hun opleiding de plaats van eerder opgeroepen soldaten konden innemen.¹⁵⁹

Binnen een week na het versturen van het adres-van Aalst riep de Leidse hoogleraar theologie L. Knappert de theologiestudenten aan zijn universiteit op 'zich tot de regeering te wenden met de mededeeling, dat zij bij de invoering van algemeenen oefenplicht of algemeenen dienstplicht geen vrijstelling meer wenschen.'¹⁶⁰ Er volgde direct kritiek op de houding van de ondertekenaars van het adres en de dominees die het met Knappert eens waren: een groter leger zou door de oorlogvoerende landen geïnterpreteerd kunnen worden als een agressieve zet en de neutraliteit van Nederland in gevaar kunnen brengen.¹⁶¹

De oproep van Bähler

Deze twee uitingen van militarisme zetten de eerdergenoemde dominee De Baan ertoe aan om contact op te nemen met Bähler. De oproep die Bähler vervolgens plaatste leidde tot zowel positieve als negatieve reacties van predikanten: in *Het Vaderland* stelde ene M. in zijn ingezonden brief dat 'over deze dingen kan beter gepraat worden na de oorlog.'¹⁶² De positieve reacties die volgden op de oproep waren voor ds. de Baan echter niet genoeg: hij schreef Bähler opnieuw aan, nu met het verzoek om een bredere groep antimilitaristen aan te spreken.¹⁶³ Ook drong hij er op aan om ds. Bart de Ligt te betrekken bij de actie. Van deze dominee waren zijn antimilitaristische standpunten algemeen bekend. Hij had er zelfs een kleine rel mee veroorzaakt door ze in een van zijn preken te uiten, waarop hij door het militaire gezag waaronder de provincies Noord-Brabant en Limburg toentertijd vielen was verbannen uit het

¹⁵⁷ Moeyes, *Buiten schot*, 152.

¹⁵⁸ *Leeuwarder Courant*, 17 mei 1915, geciteerd in Bangma, 'Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan,' 1.

¹⁵⁹ Moeyes, *Buiten schot*, 153-154.

¹⁶⁰ 'Theologische studenten,' *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1915, p.10.

¹⁶¹ Moeyes, *Buiten schot*, 154.

¹⁶² 'Weerloosheid,' *Het Vaderland*, 15 juni 1915, p.3.

¹⁶³ Bangma, 'Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan,' 4.

gebied ten zuiden van de rivier de Waal.¹⁶⁴ Hoewel er geen correspondentie bewaard is gebleven tussen De Baan en De Ligt is het aannemelijk dat zij elkaar kenden van de studie theologie in Utrecht: ze waren ongeveer even oud en studeerden dus waarschijnlijk in dezelfde periode.¹⁶⁵

De Ligt was vanaf 1912 de spil geworden van de BvCS, de partij die hij samen met twee andere jonge dominees een meer radicale koers had laten doen varen. Een van de oprichters van de BvCS, Daan van der Zee, zou in zijn memoires stellen dat De Ligt zo'n belangrijke rol speelde binnen de partij dat hij op den duur de BvCS werd.¹⁶⁶ Anders dan de meeste dominees die tot nu toe de revue passeerden in dit onderzoek studeerde De Ligt niet in Leiden, maar in Utrecht, waar de studie theologie veel conservatiever was. Deze naar binnen gekeerde, starre opleiding bleek niet bij De Ligt te passen. Hij schreef er later het volgende over: 'men wou ons temmen; oogkleppen aandoen; ons door het leven gaan laten als heere-paarden, van den bok bestuurd, als onnoozele, wereld-schuwe nonnen.'¹⁶⁷ De Ligt keek echter verder dan alleen zijn opleiding en mengde zich als student al in maatschappelijke discussies. Zo werd zijn standpunt over het antimilitarisme al duidelijk in 1904, toen hij in het Utrechtse studentenweekblad *Vox* een artikel publiceerde waarin hij de dienstweigeraar Terwey steunde. Die was door een andere brieveschrijver aangevallen, waarop De Ligt besloot de kant van Terwey te verdedigen. In het artikel benadrukt De Ligt dat hij geen Tolstojaan is, maar hij citeert wel uit de Bergrede om de beweegredenen van Terwey te verklaren. De Bergrede was voor Tolstoj en zijn volgelingen de belangrijkste Nieuw-Testamentische onderbouwing voor hun standpunt van geweldloosheid.¹⁶⁸

In de laatste fase van zijn studie leerde De Ligt het echtpaar Kruyt-Hogerzeil en A.R. de Jong kennen. John William Kruyt en Année Rinze de Jong waren ook dominee en net als De Ligt hadden zij een sterk sociaal besef dat zij probeerden te combineren met hun geloof.¹⁶⁹ Om dit streven vorm te geven traden De Ligt, Truus Kruyt-Hogerzeil (1876-1922) en De Jong in 1909 toe tot de redactie van het blad *Wereldvrede. Christelijk-Maatschappelijk blad*.¹⁷⁰ Ze gingen onder schuilnamen schrijven en vermeden het woord socialisme, maar vooral de artikelen van De Jong bleken voor één van de belangrijkste financiers toch te radicaal: hij trok zijn steun in. Dat betekende dat het blad niet verder kon voortbestaan. In het laatste nummer

¹⁶⁴ Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 192-196.

¹⁶⁵ Het archief van Bart de Ligt is bij een brand verloren gegaan, en ook van Leendert de Baan is geen persoonlijk archief bekend. Voor meer informatie over het archief van Bart de Ligt zie: Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 17n7.

¹⁶⁶ Langeveld, 'Horzels rond het antirevolutionaire paard,' 99.

¹⁶⁷ B. de Ligt, *Kerk, cultuur en samenleving* (Arnhem: 1925), 286, geciteerd in Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 33.

¹⁶⁸ Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 37.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 69-72.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 73-74.

onthulden De Ligt, Kruyt-Hogerzeil en De Jong hun ware identiteit – zowel hun naam als het feit dat zij christensocialist waren.¹⁷¹

In 1909 studeerde De Ligt af. Een jaar later, in juni 1910, werd hij beroepen in Nuenen.¹⁷² Dat zou zijn enige beroep worden: na zijn antimilitaristische preek in 1915 diende hij in 1916 officieel zijn ontslag in.¹⁷³ Vanaf zijn toetreden tot de BvCS speelde De Ligt op verschillende momenten een belangrijke, verbindende rol in de linkse antimilitaristische beweging.

Na een eerste bespreking op initiatief van Bähler, waar nog steeds met name predikanten aanwezig waren, werd De Ligt en daarmee de BvCS bij het initiatief betrokken. Bähler en Lodewijk van Mierop, een bekende Tolstojaan wiens naam al eerder langskwam, gingen bij De Ligt op bezoek met een concepttekst.¹⁷⁴ Via De Ligt werden ook Henriette Roland Holst (1869-1952) en Anke van der Vlies (oprichtster van de BvCS, beter bekend onder haar pseudoniem Enka) betrokken bij het initiatief.¹⁷⁵

Henriette Roland Holst was niet alleen dichteres en (toneel)schrijfster, maar ook een bevlogen revolutionair. Gedurende haar leven wisselde ze verschillende keren van partij of groep, en soms was ze een tijd lang onafhankelijk. Aan eind van de negentiende eeuw kwam zij via mede-dichter Herman Gorter in aanraking met het werk van Marx. Dat sprak haar dusdanig aan dat zij en haar man in 1897 toetraden tot de SDAP. In 1910 trad Roland Holst uit deze partij, nadat ze een jaar na het conflict rondom de groep die de SDP zou gaan vormen nog had geprobeerd de eenheid terug te brengen.¹⁷⁶ Vlak voor het verschijnen van het Dienstweigeringsmanifest en na vijf jaar partijloosheid richtte Roland Holst in mei 1915 samen met een aantal andere ontevreden SDAP'ers en partijloze figuren de Revolutionair Socialistische Vereniging (RSV) op. Deze nieuwe partij (die na een kort bestaan van een jaar op zou gaan in de SDP) volgde Roland Holsts persoonlijke standpunten op het gebied van antimilitarisme.¹⁷⁷ Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was voor haar een grote schok geweest – ze noemde het hoofdstuk dat ze erover schreef in haar autobiografie 'Wereldbrand'.¹⁷⁸ Ze was altijd tegen oorlog geweest, maar in haar eerste jaren als socialist was ze zoals de meeste sociaaldemocraten voorstander geweest van een volksleger. Dat was veranderd: ze pleitte nu voor algehele ontwapening en demobilisatie.¹⁷⁹ Op aandringen van

¹⁷¹ Ibidem, 74-75.

¹⁷² Ibidem, 76.

¹⁷³ Ibidem, 196.

¹⁷⁴ Bangma, 'Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan,' 5.

¹⁷⁵ Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 197.

¹⁷⁶ C. Boon en G. Harmsen, 'Schalk, Henriette Goverdine Anna van der,' in: *BWSA* 5 (1992), 241-256, digitaal geraadpleegd op 1 juli 2020 via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/schalk>.

¹⁷⁷ Ibidem en Etty, *Liefde is heel het leven niet*, 307.

¹⁷⁸ H. Roland Holst-van der Schalk, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam/Antwerpen: 1949), 147.

¹⁷⁹ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, 307.

Roland Holst werd de tekst van het manifest zoals Bähler die had opgesteld zo gewijzigd dat deze niet alleen door christenen maar ook door marxisten onderschreven kon worden.¹⁸⁰ Dat kwam vooral door de laatste alinea van het manifest, die als volgt luidde: ‘Immers wij beschouwen dienstweigering als een der middelen welke samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken.’ Niet iedereen was het met deze toevoeging eens, maar Roland Holst hield voet bij stuk. In een telegram aan Bähler schreef ze ‘Kan tot leedwezens niet ondertekenen zoo laatste alinea vervalt.’¹⁸¹ Volgens de getuigenis van De Ligt voor de Utrechtse rechtbank tijdens het proces over het manifest, lukte het hem niet om bij Roland Holst langs te gaan om het manifest te bespreken. Uiteindelijk was zij wel aanwezig bij de bijeenkomst in het Utrechtse hotel Pomona, waar de laatste hand aan het manifest werd gelegd.¹⁸²

De eerste versie van het manifest verscheen met de namen van dertig ondertekenaars en een formulier dat ondertekend naar Bähler teruggestuurd kon worden.¹⁸³ Ruim de helft van deze dertig eerste ondertekenaars was predikant. Daarin zien we terug dat de oproep in eerste instantie enkel onder predikanten verspreid werd – al kwamen er ook reacties van niet-predikanten binnen, bijvoorbeeld van godsdienstlerares mej. van Eck. Zij verklaarde in haar brief aan Bähler dat ze twijfelde of zij als vrouw wel mee mocht praten over dienstweigeren, maar dat ze zich als overtuigd antimilitarist wel graag wilde uitspreken.¹⁸⁴ Ook elektrotechnicus Johan Raas schreef Bähler aan, waarbij de eerste de tweede aansprak als ‘M’n broeder in Christus!’¹⁸⁵ Hij stelde dat ‘ondanks m’n overtuiging niet te behooren tot geestelijk en maatschappelijk voorganger, doch veeleer te zijn een geestelijk en maar al te dikwijls maatschappelijk volgeling, toch betuig ik m’n volkomen instemming.’¹⁸⁶

Andere ondertekenaars van de eerste versie van het manifest die geen predikant waren, waren bijvoorbeeld Felix Ortt, Lodewijk van Mierop en Jacob van Rees – bekenden van Bähler uit Tolstojaanse kringen. Ook van belang om te noemen is de naam van Jacoba Mossel (1859-1935), een godsdienstlerares en waarschijnlijk de eerste vrouw die in Nederland de kansel beklom.¹⁸⁷ Hoe zij in dit netwerk terecht kwam is niet zeker – er is geen correspondentie tussen haar en Bähler over dit onderwerp bewaard gebleven. Wel was zij overtuigd van verschillende

¹⁸⁰ Idem.

¹⁸¹ Archief Louis A. Bähler, inv. nr. 3, IISG Amsterdam

¹⁸² B. de Ligt, *Opruiers? Het dienstweigeringsmanifest voor de rechtbank te Utrecht verdedigd. Een slechts ten deele uitsproken rede* (Amsterdam: 1916), 5.

¹⁸³ Archief Louis A. Bähler, inv. nr. 1, IISG Amsterdam.

¹⁸⁴ Ibidem, inv. nr. 2

¹⁸⁵ Ibidem, inv. nr. 4.

¹⁸⁶ Idem.

¹⁸⁷ M. de Baar, ‘Mossel, Jacoba Frederika Daniëlla (1859-1935)’ in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, digitaal geraadpleegd op 7 juli 2020 via <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/JacobaMossel>.

Tolstojaanse idealen als anti-vivisectie en geheelonthouding en was ze betrokken bij de Rein Leven-beweging, dus het is goed mogelijk dat zij al (ver) voor 1915 tot het netwerk van Bähler behoorde.¹⁸⁸

De ondertekenaars

Onder de eerste druk van het manifest stonden zoals vermeld 178 handtekeningen. Wie waren deze ondertekenaars, en tot welke groepen behoorden zij? Dennis de Lange identificeerde vier verschillende groepen: 'orthodoxe christensocialisten, sociaaldemocraten, de groep rond Henriette Roland Holst en de christenanarchisten.'¹⁸⁹ Die indeling klopt aardig, maar heeft ook een aantal kanttekeningen. Van het overgrote deel van de ondertekenaars is niets bekend behalve de gegevens waarmee zij ondertekend hebben: hun naam, beroep en woonplaats. Via de doorzoekbare kranten en tijdschriften in Delpher is over sommige ondertekenaars extra informatie te vinden, bijvoorbeeld voor welke groep of partij zij actief waren.¹⁹⁰ Databases als het Biografisch Woordenboek van de Socialistische Arbeidersbeweging (BWSA) en die op humanitarisme.nl boden soms ook uitgebreide informatie.

Van 52 ondertekenaars was meer informatie over hun politieke achtergrond te achterhalen: iets minder dan een derde dus. Voor een deel waren zij actief in meer dan één groep, bijvoorbeeld Enka: zij was zowel betrokken bij de BvCS als de SDAP. Voor anderen geldt dat zij gedurende hun leven van partij wisselden, en is het niet altijd met zekerheid te zeggen waar hun loyaliteit ten tijde van het verschijnen van het manifest lag. Dat in acht nemend zijn er een paar dingen die opvallen. Twaalf ondertekenaars zijn actief geweest bij de BvCS, tien bij de IAMV. Zowel van de SDAP als uit Tolstojaanse kringen kwamen vijf ondertekenaars. Acht van de ondertekenende predikanten waren betrokken bij het tijdschrift *De Blijde Wereld*. Zes ondertekenaars kunnen geclassificeerd worden als communist; vijf als anarchist. Het is lastig te zeggen hoe De Lange 'de groep rond Henriette Roland Holst' heeft geïdentificeerd. De enige ondertekenaar die direct aan haar te relateren is, is de SDAP-dominee M.C. van de Wijhe, die betrokken was bij de oprichting van haar RSV.¹⁹¹

Dan zijn er nog een aantal andere zaken die het vermelden waard zijn. Zo hebben 28 predikanten het manifest ondertekend, waarvan er elf in Leiden studeerden. Zoals in het eerste hoofdstuk vermeld was dat een belangrijke bakermat van een meer sociaal geëngageerde, minder orthodoxe theologie. Van de predikanten stonden er op het moment van ondertekenen twaalf in Friesland. Dat de dominees in die provincie opvallend sociaal geëngageerd waren is een bekend gegeven en dat zou nog een aantal decennia zo blijven: in 1932 waren er 49 dominees in Nederland die zichzelf socialist noemden, waarvan een derde (17) in Friesland

¹⁸⁸ Idem.

¹⁸⁹ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 125.

¹⁹⁰ Voor dit onderzoek zijn *De Blijde Wereld*, *De Wapens Neder* en *De Tribune* geraadpleegd. Ook is gebruik gemaakt van informatie die te vinden is via het BWSA en humanitarisme.nl.

¹⁹¹ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, 306.

stond. Ook waren er in die provincie nog drie gemeentes die zichzelf als socialistisch profileerden, maar die een vacature open hadden staan.¹⁹²

Dankzij het netwerk dat Sietske Wiersma maakte voor haar scriptie over de Nederlandse Vegetariërsbond (NVB) was te achterhalen dat maar liefst 53 ondertekenaars lid waren van deze organisatie, en dat er 22 ondertekenaars (op enig moment in hun leven) lid waren van de Rein Leven-beweging.¹⁹³ Als laatste valt nog op te merken dat 41 vrouwen het manifest hadden ondertekend.

Na het opstellen van het manifest door onder anderen Bähler, De Ligt, Roland Holst en Enka werd het verspreid over hun netwerken. Aan wie het manifest allemaal precies toegezonden werd met de vraag om een handtekening is niet duidelijk: er is geen complete adressenlijst bewaard gebleven. Wel weten we dat er geen oproep in de kranten aan vooraf ging (zoals bij de oprichting van de IAMV) en dat het manifest dus op individueel niveau verspreid werd. Uit bovenstaande gegevens blijkt dat de ondertekenaars op verschillende manieren aan elkaar te linken zijn: door de stad waar ze studeerden, door hun beroep, door de organisaties waarin ze actief waren en soms ook door familiebanden. Het grote aantal ondertekenaars dat lid was van de NVB doet sterk vermoeden dat het onder de leden van deze vereniging is verspreid. Lodewijk van Mierop was er in die tijd bestuurslid, dus het is goed mogelijk dat hij die positie heeft gebruikt om het manifest te verspreiden.

Ook waren verschillende oorspronkelijke opstellers lid van vrijdenkersvereniging De Dageraad, waaronder Nico Schermerhorn en Bart de Ligt. Via die organisatie stonden zij in contact met mensen die in meer of mindere mate hun antimilitaristische overtuiging deelden, op dezelfde (christelijke) gronden als zij, of op hele andere gronden. Zo sympathiseerde bijvoorbeeld mede-Dageradiaan Wilhelmina Drucker (1847-1925) al in 1913 met dienstweigeraars, zoals blijkt uit een brief die zij in dat jaar naar de Tweede Kamer stuurde. Daarin riep ze de regering op om dienstplichtigen niet tot 'staatslijfeigenen' te maken.¹⁹⁴ Zoals al vermeld in de inleiding was De Dageraad een belangrijke ontmoetingsplaats voor sociaal-progressieven. Hoewel De Dageraad in eerste instantie antireligieus was, wisten vrijzinnig christenen een plaats binnen deze groep te verwerven en werden zij met respect behandeld door atheïstische leden.¹⁹⁵ Helaas zijn de ledenlijsten van De Dageraad met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog vernietigd, maar van verschillende ondertekenaars van het Dienstweigeringsmanifest weten we uit andere bronnen dat zij daar lid zijn geweest.¹⁹⁶

¹⁹² J.P. Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland - haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring* (Groningen/Batavia: 1933), 59.

¹⁹³ S. Wiersma, *Netwerk van humanitaire verenigingen*, gemaakt met Giphy-software, digitaal geraadpleegd op 15 mei 2020 via <http://nvb.sietskewiersma.nl/>.

¹⁹⁴ J. Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland. De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie* (Utrecht: 2003, Humanistisch Erfgoed nr. 4), 62.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 25.

¹⁹⁶ Kuijman, *Metamorfoze Vrijdenkers*, 70.

Bähler had niet alleen het initiatief genomen tot het opstellen van het manifest, maar coördineerde ook het verzamelen van de handtekeningen. Uit zijn archief blijkt dat hij van een deel van de oorspronkelijke ondertekenaars adressen kreeg toegestuurd van mensen die hoogstwaarschijnlijk ook zouden sympathiseren met het manifest. Mej. van Eck stelt al vrij vroeg voor om meer namen toe te voegen aan het manifest en vraagt zich af of dertig oorspronkelijke ondertekenaars niet wat weinig is. Ze doet de suggestie om nog een aantal dominees aan te schrijven, maar noemt bijvoorbeeld ook Mathilde Berdenis van Berlekom, de voorzitter van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs (BSDV) en de echtgenote van SDAP-zwaargewicht Floor Wibaut.¹⁹⁷ Haar naam verscheen uiteindelijk niet onder de eerste druk van het manifest, dus Bähler heeft haar geen exemplaar gezonden of de inschatting van Van Eck was verkeerd. Ook Lodewijk van Mierop en Leendert de Baan deden aanbevelingen voor mensen aan wie het manifest gezonden kon worden.¹⁹⁸

Na de verschijning van het eerste manifest werden er verschillende herdrukken uitgegeven, waaronder steeds meer namen verschenen. In december 1915 stonden er 577 handtekeningen onder het manifest, maar was het in werkelijkheid door 760 personen ondertekend geweest – 185 van hen hadden hun handtekening (soms onder druk) teruggetrokken. In juli 1916 verscheen een internationale uitgave, waarvan de tekst bij het vertalen nog eens aangescherpt was.¹⁹⁹

Reacties op het manifest

De verschijning van het manifest riep heftige reacties op. De overheid schrok vooral van die al eerder geciteerde laatste zin: ‘Immers, wij beschouwen dienstweigering als een der middelen welke samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken.’²⁰⁰ Dit deed afbreuk aan de neutrale positie die de Nederlandse overheid wenste te behouden en paste niet bij het ideaal van vaderlandsliefde.²⁰¹ Van alle ondertekenaars die in overheidsdienst waren werd geëist dat zij hun handtekening in zouden trekken, anders zouden zij ontslagen worden. Dit gold ook voor onderwijzers, die in feite ook onder overheidspersoneel vielen.²⁰² Mensen die in dienst waren van de overheid hadden namelijk bij hun aanstelling gezworen dat zij gehoorzaam en trouw zouden zijn aan de Koningin en aan de wetten van de Nederlandse staat – dienstweigering was evident in strijd met die afgelegde eed.²⁰³ Sommige ondertekenaars namen na dit dreigement hun handtekening terug, anderen niet. Voor hen werd vanuit de BvCS

¹⁹⁷ Archief Louis A. Bähler, inv. nr. 2, IISG Amsterdam.

¹⁹⁸ Ibidem, inv. nr. 2, 3, IISG Amsterdam.

¹⁹⁹ Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 199.

²⁰⁰ Moeyes, *Buiten schot*, 294.

²⁰¹ Bangma, ‘Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan,’ 6.

²⁰² Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 199.

²⁰³ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 149.

en het VMV een steunfonds opgericht: totdat zij nieuw werk hadden gevonden konden zij aanspraak maken op financiële ondersteuning.²⁰⁴

De initiatiefnemers en belangrijkste ondertekenaars van het manifest werden al snel strafrechtelijk vervolgd. Bähler werd zelfs al opgepakt en verhoord voordat het manifest verspreid was.²⁰⁵ Die vervolging had nog wel wat voeten in de aarde: er was namelijk geen eensgezindheid binnen het Nederlandse justitiële systeem over de vraag of het verspreiden van het manifest een strafbaar feit was. Zo stelde de Procureur-Generaal van Den Bosch dat het verstandiger was het manifest te negeren – arrestaties zouden alleen maar tot onrust leiden. Ook zag hij in het pamflet geen vorm van opruiing. Andere juristen waren het daar niet mee eens.²⁰⁶ Verschillende opstellers en ondertekenaars werden veroordeeld tot een gevangenisstraf. In *De Wapens Neder* werd regelmatig hard uitgehaald naar de willekeur van de vervolgingen: waarom werden bepaalde ondertekenaars wel opgepakt en anderen niet? En waarom kregen sommigen boetes en anderen gevangenisstraffen?²⁰⁷ Ook kopstuk De Ligt werd vrij snel opgepakt. In november 1915 werd hij al door de rechter gehoord.²⁰⁸ In eerste instantie kreeg hij een voorwaardelijke straf van drie maanden, maar na een hoger beroep werd hij veroordeeld tot vijftien dagen hechtenis of een boete van 75 gulden. De Ligt koos ervoor de gevangenisstraf uit te zitten.²⁰⁹ Ook onder anderen Enka en de Tolstojaan J. van Rees deden dat.²¹⁰ Het kwam Enka op de kritiek te staan dat zij de martelares wilde uithangen.²¹¹ Aan de andere kant kreeg Christina Koomans-Timmer (1875-1952) toen zij ervoor koos de boete te betalen in plaats van een celstraf uit te zitten ook kritiek te verduren.²¹² Beide keren kwam de kritiek uit SDAP-hoek.

Die partij zat in een spagaat als het op het manifest aankwam: een aantal ondertekenaars kwam namelijk uit haar eigen partijgelederen. In een verklaring in *Het Volk* meldde het partijbestuur dat zij geen heil zag in persoonlijke dienstweigering en dat zij het jammer vond dat de ondertekenaars uit de SDAP hun beslissing niet aan het partijbestuur hadden voorgelegd.²¹³ Daarin zag de SDP ‘een volkomen onderwerping niet alleen aan het antimilitarisme, maar tevens aan een Regeering, die volstrekt noodeloos de mobilisatie voortzet.’²¹⁴ In hun standpunt over dienstweigeren stond de SDAP dus lijnrecht tegenover andere linkse partijen en bewegingen.

²⁰⁴ Ibidem, 154.

²⁰⁵ Ibidem, 147-148.

²⁰⁶ Ibidem, 148.

²⁰⁷ ‘Een vervolging. Opruiing,’ *De Wapens Neder*, november 1915, p.3-4.

²⁰⁸ ‘Gemengd nieuws. Het dienstweigerings-manifest,’ *Haagsche courant*, 29 november 1915, p.2.

²⁰⁹ Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 201.

²¹⁰ Idem; Etty, *Liefde is heel het leven niet*, 341.

²¹¹ Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 201.

²¹² ‘Ook een martelares,’ *Het Volk*, 22 september 1916, p.6.

²¹³ ‘Verklaring,’ *Het Volk*, 29 oktober 1915, p.1.

²¹⁴ ‘De onderwerping der S.D.A.P.,’ *De Tribune*, 30 oktober 1915, p.4.

De SDP was in eerste instantie ook geen voorstander van het Dienstweigeringsmanifest en zag in Henriette Roland Holst iemand die haar principes overboord had gegooid.²¹⁵ De partij had het succes van het manifest echter niet goed ingeschat: binnen een paar maanden veranderde ook zij haar standpunt ten opzichte van de dienstweigering en sprak SDP-leider David Wijnkoop op een meeting ter ondersteuning van de vervolgde ondertekenaars van het manifest. Hij deelde daarbij het podium met Roland Holst.²¹⁶ Voordat dat gebeurde stelde ‘Wp.’ (het is zeer aannemelijk dat dit Wijnkoop zelf was) in een kort stuk in *De Tribune* in oktober 1915 al dat de SDP de vervolging van de ondertekenaars zag als een positieve ontwikkeling voor het verzet van de arbeidersklasse ten opzichte van de bourgeoisie, al was ze het toen nog niet met het initiatief eens.²¹⁷

Meetings zoals hierboven genoemd werden vaker georganiseerd, met name in het voorjaar van 1916, toen de vervolging van ondertekenaars op haar hevigst was. De sprekers op deze meetings kwamen, zoals het voorbeeld van Wijnkoop en Roland Holst al laat zien, uit de hele breedte van de antimilitaristische beweging. Op 8 mei 1916 spraken bijvoorbeeld Enka, ds. de Baan en J.P. Honnef, en op 25 mei 1916 stonden Bart de Ligt en Lodewijk van Mierop op hetzelfde podium.²¹⁸

Over de betrokkenheid van de IAMV bij het manifest valt te zeggen dat ondanks dat de IAMV niet de organisatie was die het manifest uitgaf, haar naam er vrij duidelijk mee verbonden was door de (bestuurlijke) activiteit van verschillende ondertekenaars. Hoewel het officiële standpunt van de IAMV zoals eerder vermeld was om persoonlijke dienstweigering niet aan te moedigen, steunde zij dienstweigeraars in de regel wel. Tot 1915 waren dat er niet veel geweest, maar het uitkomen van het manifest en de oorlog zorgden voor een grote toename in het aantal mannen dat ervoor koos om dienst te weigeren. Tussen 1900 en 1914 weigerden twintig Nederlandse mannen dienst – tussen 1914 en 1918 waren dat er ongeveer tussen de vier- en zeshonderd (Heijmans en Koster melden andere cijfers dan R. Poelakker in zijn scriptie over dienstweigering in Nederland).²¹⁹ In ieder geval is er een flinke toename te zien in de oorlogsjaren; wat de rol van het manifest daarbij geweest is valt moeilijk aan te tonen.

Naast ondersteuning voor ondertekenaars van het manifest en voor daadwerkelijke dienstweigeraars in *De Wapens Neder* werd er vanuit de IAMV ook een voorstel gedaan voor

²¹⁵ ‘Veranderd inzicht,’ *De Tribune*, 25 september 1915, p.2-3.

²¹⁶ Etty, *Liefde is heel het leven niet*, 307.

²¹⁷ ‘Dienstweigering,’ *De Tribune*, 27 oktober 1915, p.1.

²¹⁸ ‘Manifest Dienstweigering,’ *De Tribune*, 9 mei 1916, p.4; Archief IAMV, inv. nr. 15, IISG Amsterdam.

²¹⁹ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 155; R.R. Poelakker, *Dienstweigering in Nederland van 1900 tot 1930. Een onderzoek naar het vraagstuk gewetensbezwaren voor militaire dienst in Nederland in de periode 1900 tot 1930* (ongepubliceerde MA-scriptie, Universiteit van Amsterdam: 2016), 26, 29.

het oprichten van een steunfonds. Zoals hierboven vermeld bestond een dergelijk fonds al, dus de beide fondsen besloten uiteindelijk tot samenwerking en later, in 1917, tot fusering.²²⁰

Hierboven werd al opgemerkt dat van de eerste 178 handtekeningen er 41 van vrouwen afkomstig waren. Onder de oorspronkelijke dertig ondertekenaars waren vier vrouwen. Dat is op zich niet een heel groot aandeel, maar dat valt mogelijk te verklaren door de verspreiding van de eerste oproep die vooral onder predikanten – toen nog een exclusief mannenberoep – plaatsgevonden had. Die 41 vrouwelijke handtekeningen onder de eerste druk van het manifest werden door tegenstanders gebruikt om het manifest te bekritisieren. Vrouwen waren niet dienstplichtig dus hun handtekening werd niet serieus genomen. Hetzelfde gold voor predikanten: ‘Het geheele getal ondertekenaars haalt nog de 200 niet, en onder deze zijn dan nog een veertig vrouwen, die tot geen dienst geroepen kunnen worden. Blijft een goede 150. Trek daar nu ook de predikanten af, die te onzent er evenzoo buiten vallen, en ge ziet hoe ’t aantal slinkt.’²²¹

Onder de voorstanders van het manifest werd het grote aantal vrouwelijke handtekeningen juist als iets positiefs gezien. Truus Kruyt-Hogerzeil legde in de brochure *Waarom ook vrouwen het ‘Manifest der Dienstweigeraars’ ondertekenden* uit wat het idee daarachter was: de vrouw kon haar man en zonen aanzetten tot dienstweigeren en ze steunen als ze die keuze wilden maken.²²² Hoe belangrijk vrouwen zijn geweest in de verspreiding van het manifest is lastig te zeggen. Zo is er een aantal echtparen dat de eerste druk van het manifest ondertekende, en het is onmogelijk om erachter te komen welke helft van het echtpaar daar het initiatief toe nam. Er zijn echter ook namen van getrouwde vrouwen zonder de naam van een partner erbij te vinden onder het manifest, en namen van ongetrouwde vrouwen.

Conclusie

Uit dit hoofdstuk blijkt dat met name Louis Bähler, de Tolstojaanse dominee, een aanzienlijke rol heeft gespeeld bij het opzetten en verspreiden van het Dienstweigeringsmanifest. De rol van Leendert de Baan, die met het idee voor het manifest kwam én Bähler in contact bracht met Bart de Ligt, moet ook niet onderschat worden. Bähler had in predikantenkringen een groot netwerk maar mocht bijvoorbeeld ook Ferdinand Domela Nieuwenhuis tot zijn kennissenkring rekenen. Dat netwerk werd door tussenkomst van De Baan samengevoegd met dat van De Ligt, waar meer anarchistisch-georiënteerde figuren inzaten. Deze combinatie van netwerken leidde ertoe dat het Dienstweigeringsmanifest van 1915 kon uitgroeien tot een product van antimilitaristische overeenstemming tussen figuren die verschillende motivaties hadden voor hun handtekening onder dit document. Het bleef niet alleen bij het manifest.

²²⁰ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 154.

²²¹ ‘Dienstweigeren,’ *De Standaard*, 21 september 1915, p.1.

²²² Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 199.

Hoewel de aandacht daarvoor op een gegeven moment verslaptte, zou het steunfonds voor ondertekenaars dat al vrij snel vanuit de BvCS en het VMV werd opgericht twee jaar na het verschijnen van het manifest fuseren met een algemener steunfonds voor dienstweigeraars van de IAMV.

1921: De acties voor Herman Groenendaal

Het Dienstweigeringsmanifest bleek een sterke impuls te geven aan het dienstweigeren in Nederland: vanaf het verschijnen van het manifest tot het einde van de Eerste Wereldoorlog in november 1918 weigerden tussen de vier- en zeshonderd mannen dienst.²²³ Na afloop van de oorlog nam het draagvlak voor dienstweigeren in het bijzonder en antimilitarisme in het algemeen wat af (bijvoorbeeld te zien aan de dalende oplagecijfers van *De Wapens Neder* en het aantal IAMV-afdelingen), maar het vuur doofde nooit helemaal uit.²²⁴ In 1921 laaide het weer op met de dienstweigering van de Haarlemse Herman Groenendaal (1901-1979). Deze tuinder was actief in de Jongelieden Geheelonthoudersbond (JGOB).²²⁵ De JGOB was ‘blauw’ – de kleur die bij de geheelonthoudersbeweging hoorde. Politiek was zij in principe neutraal, maar na de gebeurtenissen in Rusland in 1917 en de jaren daarna ontstond er binnen de JGOB steeds meer drang onder een deel van haar leden om zich politiek uit te spreken. De JGOB wilde hier absoluut niet in meegaan en besloot in 1920 ‘alle leden, die voor een bepaalde politieke beweging ijveren in de JGOB, als lid te royeren.’²²⁶

Herman Groenendaal was een van de JGOB-leden voor wie dit gold: hij voelde zich steeds meer thuis bij het revolutionair anarchisme en sloot zich samen met een aantal JGOB-leden aan bij het Vrije Jeugd Verbond (VJV). Het was hem met name tegengevallen dat de JGOB geen antimilitaristisch standpunt in wenste te nemen.²²⁷ Ger Harmsen omschrijft de ideologie van het VJV kort maar krachtig als ‘antimilitaristisch en antikapitalistisch’.²²⁸

Toen Groenendaal in 1920 het bericht kreeg dat hij was ingeloot om in dienst te gaan, riep hij zijn mede-lotelingen in onder andere *De Wapens Neder* op om dienst te weigeren en om hem hun adresgegevens te geven. Hij wilde een grote gezamenlijke actie starten, zodat ‘het op de dagen dat ’t Militarisme weer nieuwe offers vraagt, door “ons” land [zal] donderen: *De Wapens Neer*.’²²⁹

Begin juni 1921 had Groenendaal zich moeten melden om zijn dienstplicht te gaan vervullen, en nadat hij niet op was komen dagen werd hij op 6 juni gearresteerd.²³⁰ Zoals gebruikelijk bij een dienstplichtige werden hem de krijgsartikelen voorgelezen, welke hij weigerde te ondertekenen. Daarop werd hij onder militair gezag gearresteerd.²³¹ Hij weigerde

²²³ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 155.

²²⁴ Voor deze cijfers zie Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 167 en bijlage 2.

²²⁵ H. Ramaer, ‘Herman Groenendaal moet vrij,’ *De Gids* 133:1 (1970), 393-396, aldaar 393.

²²⁶ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 146-148.

²²⁷ Ibidem, 157.

²²⁸ Ibidem, 159.

²²⁹ H. Groenendaal, ‘Aan m’n makkers van lichtung ’21,’ *De Wapens Neder*, november 1920, p.1.

²³⁰ Ramaer, ‘Herman Groenendaal moet vrij,’ 393.

²³¹ ‘De hongerstaker Herman Groenendaal,’ *Het Vaderland*, 21 juni 1921 (avondblad), p.1.

de eerste maaltijd die hij kreeg en ging vanaf dat moment in hongerstaking. Er werd bedreigd met dwangvoeding, zoals Groenendaal beschrijft in de brief die hij naar de IAMV stuurde:

‘Toen ’s middags 5 uur eten gebracht werd stuurde ik dit terug met de mededeeling, dat ik geen eten geëischt had, maar invrijheidstelling.’²³² Na veertien dagen hongerstaking werd besloten dat hij inderdaad dwangvoeding moest krijgen, want ‘de dokter beweert: je bent patiënt en ik mag je niet laten verhongeren, ook mag ik je niet ontslaan eer je beter bent, tenzij je diensttijd om is en je dan zelf wil gaan.’²³³

In de brief die Groenendaal naar de IAMV zond, verzocht hij landelijk secretaris Jos Giesen om een stuk in *De Vrije Communist* of in een ander blad te schrijven over zijn situatie: ‘publiciteit acht ik hier wel van belang.’²³⁴ Daarop kwam de IAMV direct in actie: ze stapte zoals Groenendaal verzocht had naar de pers, richtte een comité op en produceerde de brochure *Herman Groenendaal moet vrij*. In deze brochure werden arbeiders opgeroepen tot staking. Bart de Ligt, Albert de Jong (1891-1970) en Johnnie Harinck (jaartallen onbekend) zaten in het comité.²³⁵

De Ligt kwam in het vorige hoofdstuk al uitgebreid aan bod. Hij was in 1918 van de BvCS overgestapt naar de IAMV.²³⁶ Albert de Jong was zeer actief in de vrij-socialistische beweging en na zijn ontslag als onderwijzer in 1916 (vanwege zijn vrije huwelijk) stortte hij zich volledig op propagandistische en organisatorische activiteiten. In 1921 was hij niet alleen betrokken bij de Groenendaal-acties, maar ook bij de organisatie van het derde internationaal antimilitaristisch congres. In 1922-1923 zou hij actief worden als secretaris-penningmeester voor de IAMV en trad hij toe tot de redactie van *De Wapens Neder*.²³⁷ Over Johnnie Harinck is veel minder bekend, behalve dat hij vanaf het begin van de jaren ’10 actief was als administrateur voor *De Wapens Neder*.²³⁸ Deze functie heeft hij tot het einde van de jaren ’20 vervuld, waarna hij secretaris werd van de Haagse afdeling van de IAMV.²³⁹

Bij de acties voor Herman Groenendaal werkten verschillende groepen een aantal maanden lang samen. Welke groepen waren dat en hoe verliep deze samenwerking? Zoals geschreven stuurde Groenendaal zelf een brief naar de IAMV, in wiens blad hij al eerder artikelen gepubliceerd had. Of hij lid was weten we niet, maar dat is wel aannemelijk.

²³² Idem.

²³³ Idem.

²³⁴ Idem.

²³⁵ Ramaer, ‘Herman Groenendaal moet vrij,’ 394.

²³⁶ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 180.

²³⁷ R. de Jong, ‘Jong, Albert Andries de,’ in: *BWSA 1* (1986), 54-55, digitaal geraadpleegd op 30 juli 2020 via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/jong-a-a>.

²³⁸ Eerste vermelding van Johnnie Harinck als administrateur in *De Wapens Neder*, mei 1912, p.1.

²³⁹ ‘Nieuws,’ *De Wapens Neder*, juni 1927, p.4.

Vervolgens richtte de IAMV een comité op en besloot ze samen met het NAS over te gaan tot het organiseren van een aantal protestmeetings door het hele land.²⁴⁰ Ook werden verschillende kranten en tijdschriften aangeschreven, waarin arbeiders werden opgeroepen tot protest.²⁴¹ De samenwerking met het NAS werd in eerste instantie vooral gezocht vanuit het idee dat deze organisatie een staking zou kunnen uitroepen om de eis tot vrijlating van Groenendaal kracht bij te zetten. Het NAS was er niet van overtuigd dat zij genoeg mensen kon mobiliseren om een vuist te maken, dus in overleg werd besloten tot het houden van protestmeetings door het hele land.²⁴²

Welke groepen er in het comité vertegenwoordigd werden lijkt te fluctueren gedurende de zomer van 1921. In een bericht over een protestmeeting van 6 juli noemt *Het Volk* de volgende groepen als onderdeel van het 'Agitatiekomitee voor vrijlating van Groenendaal': Communistische Partij Holland (CPH) [voorheen SDP, MD], IAMV, Federatie Van Sociaal Anarchisten, Revolutionaire Vrouwenbond [waarschijnlijk wordt de Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond bedoeld, afgekort RSVB, MD], Onafhankelijke Revolutionaire Vrouwenbond (ORSVB), Bond van Religieuze Anarchocommunisten (BRAC), Sociaal Anarchistische Jeugd Organisatie (SAJO), Socialistische Partij (SP), en de Zaaier.²⁴³ In dit lijstje ontbreekt de vakbonds beweging volledig, terwijl het NAS en met name haar lokale afdelingen, de Plaatselijke Arbeidssecretariaten (PAS) veel meetings organiseerden, ofwel alleen ofwel samen met de IAMV. Als de actie half augustus in lijkt te zakken roept het Landelijk Comité van Actie, 'bestaande uit het Nationaal Arbeids-secretariaat, de I.A.M.V. en de Plaatselijke Comité's van Actie' op tot nieuwe acties.²⁴⁴

Zo specifiek als bovengenoemd bericht uit *Het Volk* was, zo vaag waren andere berichten over welke organisatie(s) er achter de Groenendaal-meetings zaten: ze werden omschreven als 'de revolutionaire organisaties,' 'de gezamenlijke vakverenigingen en politieke partijen,' of simpelweg 'de antimilitaristen.'²⁴⁵ Kortom: het was een bont en onduidelijk geheel dat zich inzette voor de vrijlating van Groenendaal. Een analyse van de sprekers op de 57 meetings die er door het hele land gehouden werden tussen eind juni en eind augustus bevestigt dit beeld.²⁴⁶ Van de vijftig meetings waar de (aangekondigde) sprekers van bekend zijn sprak Christina Timmer (op dat moment de partner van Harm Kolthek en ten tijde van

²⁴⁰ 'Actie voor den hongerstaker Groenendaal,' *De Tribune*, 27 juni 1921, p.2.

²⁴¹ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 205.

²⁴² Ibidem, 205-206.

²⁴³ 'De Zaak-Groenendaal. De kommunisten maken ruzie,' *Het Volk*, 7 juli 1921, p.1.

²⁴⁴ 'De zaak-Groenendaal,' *De Tribune*, 20 augustus 1921, p.2.

²⁴⁵ Respectievelijk: 'De Zaak-Groenendaal. Stampvolle vergadering in Amsterdam,' *De Tribune*, 28 juni 1921, p.3; 'De Zaak-Groenendaal. Protest van Appingedam,' *De Tribune*, 9 juli 1921, p.4; 'De Zaak-Groenendaal. Vergadering te Den Haag,' *De Tribune*, 28 juli 1921, p.4.

²⁴⁶ Onderzoek gebaseerd op berichten in *Het Volk* en *De Tribune*, omdat deze kranten het meest begaan waren met de zaak en dus het meest consequent over de georganiseerde meetings berichtten. Om het aantal te doorzoeken kranten beheersbaar te houden is gekozen voor deze twee kranten.

het Dienstweigeringsmanifest nog gehuwd met Hendrik Koomans), er op negen.²⁴⁷ Comitélid Albert de Jong sprak op zes meetings. De anarchist en leeftijdsgenoot van Groenendaal Anton Constandse (1899-1985) en NAS-voorzitter Bernardus Lansink jr. (1884-1945) beklommen het podium op zeven meetings. Bart de Ligt, in eerste instantie een drijvende kracht achter de Groenendaal-acties, sprak slechts op vier meetings. Dat werd veroorzaakt door zijn arrestatie op 28 juni 1921.²⁴⁸ Pas een maand later kwam hij weer vrij – toen de actie al enigszins over haar hoogtepunt was.²⁴⁹ Dominee Schermerhorn, ten tijde van het Dienstweigeringsmanifest nog zo actief in de antimilitaristische beweging, sprak op drie meetings. Waar zijn beperkte betrokkenheid door werd veroorzaakt is niet duidelijk.

CPH-voorman David Wijnkoop sprak op vijf meetings. De (vrij snelle) betrokkenheid van de CPH is opvallend, omdat ze ten tijde van het Dienstweigeringsmanifest in eerste instantie zeer terughoudend was. Pas toen die actie echt groot werd sloot de (toen nog) SDP zich aan. Tijdens de Groenendaal-acties sprak Wijnkoop onder andere op 2 en 3 juli, op het hoogtepunt van de acties.²⁵⁰ Ook in september liet hij van zich horen op een Groenendaal-meeting. Daarnaast berichtte partijkrant *De Tribune* zeer uitgebreid over de hele zaak. Al op 23 juni plaatste ze een bericht van L.J. Bot, de secretaris van het Landelijk Comité van de IAMV.²⁵¹ Enkele dagen later verscheen er op de voorpagina van de krant een stuk van Vanter (het alias van Gerard van het Reve sr. (1892-1975), die redacteur was bij *De Tribune*) waarin hij opriep tot actie: 'Wij wekken onze kameraden allerwege in het land op tot agitatie, opdat de strijdorganisaties van het revolutionaire proletariaat met de daad, d.w.z. met de staking tegen de misdadige praktijken der Hollandsche machthebbers stelling nemen.'²⁵²

De snelheid waarmee meetings werden opgezet is indrukwekkend: op 3 en 4 juli vonden door het hele land in totaal dertien bijeenkomsten plaats, nog geen twee weken na de brief van Groenendaal aan de IAMV.²⁵³ Het aantal mensen dat op de meetings afkwam varieerde van een paar honderd tot een paar duizend op het hoogtepunt van de actie.

Eind juli zakte de actie enigszins in, doordat er binnen de organiserende partijen een conflict ontstond. *Het Volk* omschreef het als volgt: 'De aktie is in het zand gelopen, mede door den onmogelijken opzet daarvan. Anarchisten hadden de leiding en kommunisten grepen

²⁴⁷ Soms kwamen aangekondigde sprekers niet opdagen en werden zij vervangen door andere sprekers. Van meetings waar alleen een aankondiging van gevonden is weten we dus niet wie de definitieve sprekers waren. Per meeting waren er meestal twee sprekers – op grotere manifestaties spraken drie of vier personen.

²⁴⁸ 'De dienstweigeraar Herman Groenendaal/Nieuwe relletjes te 's-Gravenhage/De Ligt gearresteerd/Een betooging te Utrecht,' *Het Volk*, 29 juni 1921, p.1.

²⁴⁹ 'De zaak-Groenendaal. Vergadering te Den Haag,' *De Tribune*, 28 juli 1921, p.4.

²⁵⁰ 'Binnenland. Zaanstreek,' *De Tribune*, 6 juli 1921, p.4; 'De zaak-Groenendaal. Winschoten,' *De Tribune*, 4 juli 1921, p.4.

²⁵¹ 'Binnenland. Dienstweigeraar-hongerstaker mishandeld door de mil. machthebbers,' *De Tribune*, 23 juni 1921, p.4.

²⁵² 'Tegen de reactie!,' *De Tribune*, 28 juni 1921, p.1.

²⁵³ De meetings vonden plaats in Almelo, Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Groningen, Haarlem, Rotterdam, Schiedam, Termunten, Winschoten, Wormerveer en Zutphen.

naar de leiding. Weldra werd het een onderling bakkeleien van die beide elementen(...).²⁵⁴ *De Tribune* stelde de zaken iets anders voor: partijlid Johannes Brommert (1891-1975) schreef dat de CPH buiten de actie was gehouden en dat het jammer was dat Bart de Ligt was opgepakt omdat hij ‘in dergelijke zaken verder ziet dan menige anti-militarist.’ Want: ‘Daardoor kregen de elementen die deze beweging voor de eigen secte probeerden uit te buiten de handen vrij. Sectariërs als de Rijnders-menschen, en vooral de beide Kolthek’s konden hun slag slaan.’²⁵⁵ Wat er precies is gebeurd is moeilijk na te gaan. *Het Volk* dook als SDAP-krant gretig op alle vormen van linkse onenigheid en plaatste zichzelf daar graag boven: ‘Het werd al heel gauw de gewone jammerlijke vertooning, waarin te onzent, door de verdeeldheid der arbeidersklasse, elk stuks volksbeweging, waarmee anarchisten en kommunisten zich bemoeien, aldra ten onder gaat.’²⁵⁶ *De Tribune* en de CPH hadden door hun betrokkenheid bij de acties andere belangen en moesten redden wat er nog te redden viel. Het lijkt er in ieder geval op dat Brommerts aantijgingen dat de IAMV er niet in was geslaagd een brede coalitie te behouden kloppen, en dat het conflict vooral ging over volledige geweldloosheid versus ‘rood militarisme.’ Brommert schrijft in zijn stuk namelijk ook dat mevrouw Kolthek-Timmer op een vergadering in discussie ging met een communist over dit vraagstuk, en dat ‘(...) als resultaat van dit alles is de IAMV reeds zoozeer in een richting gedreven dat de fouten als nu gemaakt zijn, konden worden gemaakt.’²⁵⁷

Hierbij is het belangrijk om te vermelden dat in de jaren voorafgaand aan de Groenendaal-acties een hevige richtingenstrijd binnen de IAMV had plaatsgevonden, waar Brommert een actieve rol in had gespeeld. Zoals in het eerste hoofdstuk vermeld was ‘rood militarisme’ het oorspronkelijke IAMV-standpunt geweest. Met de komst van mensen als Bart de Ligt, Nico Schermerhorn en Clara Meijer-Wichmann (1885-1922) was dat idee steeds meer in het gedrang gekomen en moest het steeds meer plaats maken voor de ideologie van totale geweldloosheid.²⁵⁸ Clara Wichmann kwam tijdens de Eerste Wereldoorlog via de vrouwenkiesrechtbeweging waar zij tijdens haar studie rechten actief was geworden in contact met Bart de Ligt de radicale antimilitaristische beweging. Hoewel zij geen christen was, sprak het BvCS-idee van innerlijke verbetering haar erg aan. Na 1918 was zij nauw betrokken bij de oprichting van de BRAC. Ze trouwde met dienstweigeraar Jo Meijer, die ze ook via De Ligt had leren kennen.²⁵⁹

²⁵⁴ ‘De zaak-Groenendaal. Een uitweg,’ *Het Volk*, 17 augustus 1921, p.2-3.

²⁵⁵ J. Brommert, ‘Een nabetrachting inzake de actie Groenendaal,’ *De Tribune*, 15 augustus 1921, p.2.

²⁵⁶ ‘De zaak-Groenendaal. Een uitweg,’ *Het Volk*, 17 augustus 1921, p.2-3

²⁵⁷ J. Brommert, ‘Een nabetrachting inzake de actie Groenendaal,’ *De Tribune*, 15 augustus 1921, p.2.

²⁵⁸ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 183-186.

²⁵⁹ M. Rimmelzwaan, ‘Wichmann, Clara Gertrud,’ in: *BWSA 2* (1987), p. 179-183, digitaal geraadpleegd op 30 juli 2020 via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/wichmann>.

De discussie over de geweldloosheidskwes­tie binnen het IAMV begon in 1918 en eindigde in 1921, met een nieuwe beginselverklaring.²⁶⁰ Daarin werd vastgesteld dat de IAMV openstond voor alle antimilitaristen, wat hun motivatie ook was. Ook werd in de nieuwe verklaring opgenomen dat individuele dienstweigering niet minder waardevol was dan massale actie, en dat de IAMV in tijden van revolutie als enige taak had het oproepen tot afschaffing van het militarisme.²⁶¹ Dit ging in tegen het idee van communisten als Brommert en bijvoorbeeld Henriette Roland Holst. Zij zagen de strijd tegen het militarisme als een strijd voor het communisme.²⁶² In december 1920 zegde Brommert zijn lidmaatschap bij de IAMV op, samen met – waarschijnlijk – verschillende andere communisten.²⁶³

In augustus – Groenendaal was nog altijd in hongerstaking – werd de actie nieuw leven in geblazen door de IAMV en het NAS, maar zo grootschalig als begin juli werd ze nooit meer.²⁶⁴ Op twee momenten tot het einde van Groenendaals hongerstaking vonden er nog spectaculaire acties plaats: op Prinsjesdag en op 7 november. Op Prinsjesdag, dat in 1921 op 19 september viel, werd in de Ridderzaal op het moment dat koningin Wilhelmina haar troonrede uitsprak geroepen ‘Groenendaal moet vrij!’. Ook stonden er mensen langs de weg op de route van het paleis naar de Ridderzaal die spandoeken droegen met eenzelfde tekst. Een van de roepers was Christina Timmer geweest; zij had als partner van Kolthek, die toen Tweede Kamerlid was voor zijn Socialistische Partij, een uitnodiging gehad.²⁶⁵

De tweede actie was een bomaanslag op het huis van majoor Verspeyck, die lid was van de Krijgsraad waar Groenendaal 4 november 1921 door berecht was. Op 7 november werd een deel van het huis van Verspeyck opgeblazen. Er vielen geen slachtoffers. De antimilitarist en anarchist Jo de Haas (1897-1945) werd dezelfde avond nog opgepakt.²⁶⁶ Later bleek dat hij samen met anarchisten Kooyman, Van der Linde en Eekhof verantwoordelijk was geweest voor de aanslag. Drie van deze vier mannen werden tot gevangenisstraf veroordeeld. Een week na de bomaanslag gaf Groenendaal zijn hongerstaking op: hij stond niet achter deze gewelddadige actievorm en wilde niet dat er nog meer aanslagen in zijn naam gepleegd zouden worden.²⁶⁷ Groenendaal werd uiteindelijk veroordeeld tot negen maanden en tien dagen gevangenisstraf en kwam in april 1921 weer vrij. Hij zou geen actieve rol meer spelen in de antimilitaristische beweging.²⁶⁸

²⁶⁰ Heijmans en Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921*, 182.

²⁶¹ *Ibidem*, 188.

²⁶² *Idem*.

²⁶³ *Ibidem*, 189, 193.

²⁶⁴ ‘De zaak Groenendaal,’ *De Tribune*, 20 augustus 1921, p.2.

²⁶⁵ ‘Een manifestatie voor Herman Groenendaal,’ *Het Volk*, 20 september 1921, p.9.

²⁶⁶ ‘Een bomaanslag te ’s Gravenhage. Het huis van majoor Verspijck verwoest. Geen persoonlijke ongelukken. De vermoedelijke dader gearresteerd?’ *Het Volk*, 8 november 1921, p.1.

²⁶⁷ Ramaer, ‘Herman Groenendaal moet vrij,’ 395-396.

²⁶⁸ *Ibidem*, 396.

De bomaanslag was een individueel initiatief van de vier daders. De IAMV voelde zich echter wel genoodzaakt om op de aanslag te reageren. Op een meeting die twee dagen na de aanslag plaatsvond legde IAMV-lid Henk Eikeboom de actie uit als ‘een wanhoopsdaad,’ ‘toe te schrijven aan het gevoel van onbevredigdheid over de verslapping der actie-Groenendaal.’²⁶⁹ In *De Wapens Neder* verscheen in december een stuk waarin de anonieme schrijver stelt dat hij de daad ‘veroordeelt met alle beslistheid,’ maar dat de daders uit machteloosheid en onzelfzuchtigheid hebben gehandeld.²⁷⁰

De zaak-Groenendaal werd tot in de Tweede Kamer besproken: op 12 juli 1921 vroegen zowel SDAP’er Jan van Zadelhoff als SDP’er Willem van Ravesteijn aandacht voor zijn opsluiting.²⁷¹ Een maand voor die vergadering was door de Tweede Kamer de motie-Drion aangenomen. Die luidde als volgt: ‘(...) overwegende dat het wenschelijk is vrijstelling van den dienstplicht te verleenen wegens gemoedsbezwaren, naar bij de wet te stellen regelen (...)’ De motie werd ingediend tijdens een debat over de voorwaarden voor vrijstelling van dienstplicht.²⁷² Minister van Oorlog Willem Frederik Pop wilde hier eigenlijk geen aandacht aan besteden omdat de dienstweigeraars maar een kleine groep vormden, dus het bleef bij een motie.²⁷³ Met de zaak-Groenendaal kwam het onderwerp weer op de agenda, maar het zou nog twee jaar duren voordat er een wet kwam die dienstweigeraars de kans gaf om op grond van religieuze bezwaren een vervangende vorm van dienstplicht te vervullen. Omdat een grote groep dienstweigeraars geen religieuze maar anders gemotiveerde bezwaren (anarchisme, antikapitalisme) had werd er weinig gebruik gemaakt van deze wet.²⁷⁴

Op de Groenendaal-meetings reageerde de overheid zoals zij in eerdere jaren ook op initiatieven rondom dienstweigering had gereageerd: met harde hand. Zoals vermeld werd onder anderen Bart de Ligt gearresteerd, en in de regel werd de politie ingezet bij meetings.

Conclusie

De actie van Groenendaal sprak bij een grote groep mensen tot de verbeelding. De actievorm waar hij voor koos verklaart waarom de protesten in zijn naam zo populair werden: een hongerstaking is heroïsch en dramatisch. Het actiemiddel van de hongerstaking was in Nederland niet gebruikelijk, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, waar de suffragettes er veelvuldig gebruik van maakten.²⁷⁵ Groenendaal was

²⁶⁹ ‘De IAMV en de Haagsche bomaanslag,’ *De Tribune*, 10 november 1921, p.4.

²⁷⁰ ‘De bomaanslag in Den Haag,’ *De Wapens Neder*, december 1921, p.1.

²⁷¹ Handelingen der Staten Generaal, 105^{de} vergadering, 12 juli 1921, digitaal geraadpleegd op 1 juli 2020 via https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19201921/0000314297/1/pdf/SGD_19201921_0001485.pdf

²⁷² Handelingen der Staten Generaal, 102^{de} vergadering, 14 juni 1921, digitaal geraadpleegd op 1 juli 2020 via https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19201921/0000314294/1/pdf/SGD_19201921_0001482.pdf

²⁷³ Idem.

²⁷⁴ Poelakker, *Dienstweigering in Nederland van 1900 tot 1930*, 53.

²⁷⁵ Uit onderzoek via Delpher blijkt dat aan het begin van de twintigste eeuw veel nieuwsberichten over hongerstakingen over Rusland en Polen gingen, en in het tweede decennium van die eeuw over

niet de eerste dienstweigeraar in Nederland die in hongerstaking ging, maar wel de eerste die het zo lang volhield en die zelf de media en de IAMV benaderde.²⁷⁶ Hij wist met zijn actie een brede coalitie te creëren, terwijl hij zelf enkel de IAMV had aangeschreven.

Zoals beschreven is het niet helemaal duidelijk hoe het precies verder ging na de brief van Groenendaal: het IAMV-archief biedt weinig informatie en bijvoorbeeld ook het archief van het NAS, dat een grote rol speelde bij de protestmeetings, leverde weinig op. Een krantenartikel van 27 juni vermeldt dat de IAMV en het NAS een conferentie hielden op 25 juni, waar werd besloten tot gezamenlijke acties voor Groenendaal.²⁷⁷ Hoe andere organisaties betrokken raakten is maar moeilijk terug te vinden.²⁷⁸ Wel weten we dat de IAMV en andere betrokkenen de actie over de hele breedte van het linkse spectrum wilden trekken: vanuit het IAMV-bestuur zijn verschillende pogingen gedaan om contact te leggen met de SDAP en de aan haar gelieerde Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV).²⁷⁹

We weten dus niet wie door wie is aangeschreven, maar het valt wel op dat verschillende individuen die bij de Groenendaal-acties betrokken waren bij meer dan één organisatie actief waren, waardoor het aannemelijk is dat zij een verbindende rol hebben gespeeld in het opzetten van de coalitie. Een goed voorbeeld hiervan is Christina Timmer, ten tijde van de Groenendaal-acties de partner van politicus Harm Kolthek (trouwen deden zij pas in 1922).²⁸⁰ Zij was een echte spin in het web, met haar activiteit voor de BvCS, de IAMV en de (O)RSVB. In 1915 was ze vanuit de Vereniging Dienstweigeren betrokken geweest bij het Dienstweigeringsmanifest – hoewel ze niet de tekst had opgesteld vond justitie haar rol belangrijk genoeg om haar te veroordelen voor opruiing.²⁸¹ Timmer had contacten met zowel Wijnkoop als De Ligt. Daarnaast zorgde haar privérelatie met Kolthek voor een uitbreiding van haar netwerk. Een persoon als Timmer maakt duidelijk dat het bij het in kaart brengen van netwerken van belang is om niet alleen te kijken naar institutionele connecties, maar ook naar persoonlijke relaties.

Ook Bart de Ligt zien we bij de Groenendaal-acties terug als belangrijk tussenfiguur. Zijn overstap van de BvCS naar de IAMV werd zoals hierboven beschreven niet door iedereen als positief beschouwd, omdat hij zijn idealen van totale geweldloosheid met zich meenam.

hongerstakende suffragettes. In *De Wapens Neder* zijn tot 1918 enkel nieuwsberichten te vinden over hongerstakende dienstweigeraars in Denemarken en Duitsland.

²⁷⁶ In 1918 waren er drie opgepakte dienstweigeraars die in hongerstaking gingen. Waarschijnlijk duurde hun actie niet lang genoeg om veel media-aandacht te genereren, zie *De Wapens Neder*, maart 1918, p.6.

²⁷⁷ 'Actie voor den hongerstaker Groenendaal,' *De Tribune*, 27 juni 1921, p.2.

²⁷⁸ Een van de oorzaken voor deze leegte in de archieven is het feit dat veel archieven van linkse organisaties in Nederland met de Duitse inval in 1940 zijn vernietigd. Zo zijn er van het vooroorlogse SDP/CPH/CPN-archief amper stukken bewaard gebleven (en bestaat er twijfel over hoe uitgebreid het archief überhaupt geweest is). Zie: Bijlage bij Archief CPN, <https://search.iisg.amsterdam/Record/ARCH00347/ArchiveAppendices>.

²⁷⁹ 'De Zaak-Groenendaal,' *De Tribune*, 25 augustus 1921, p.2.

²⁸⁰ M. Dwarswaard, 'Timmer, Josefina Christina Luisinde,' *BWSA online* (2018), digitaal geraadpleegd op 26 mei 2020 via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/timmer>.

²⁸¹ Idem.

Hoewel hij dus vrij aan het begin van de Groenendaal-zomer werd gearresteerd en zesentwintig dagen moest zitten, wist hij samen met zijn mede-comitéleden in ieder geval het contact te leggen met het NAS. Ook hield hij tijdens de eerste meeting ter ere van Groenendaal een speech, waaruit het volgende citaat komt:

Kameraden! Ik ben hier gekomen om jullie op te ruïen. In naam van Jezus Christus, in naam van Marx, in naam van Bakoenin, in naam van Kropotkin, en naam van Tolstoj en in naam van Groenendaal rui ik jullie op, om alle slecht werk na te laten; te weigeren kazernes en gevangenissen te bouwen; te weigeren oorlogsmateriaal te vervaardigen; te weigeren in militairen dienst te treden. Ik rui u op om als protest tegen de gevangenhouding van Groenendaal, de algemene werkstaking in de praktijk te brengen. Ik rui u op, den militairen dienst geheel en al te weigeren.²⁸²

De figuren die De Ligt in één adem noemt zijn een goed voorbeeld van de ‘eclectische wereldbeschouwing’ die Brolsma in haar werk over humanitarisme in Nederland noemt: hij combineert anarchisme, marxisme, christendom en de individuele zaak van Groenendaal. De logische uitkomst van die combinatie is in zijn ogen totale dienstweigering en totaal antimilitarisme.

Binnen de Groenendaal-acties zagen we de Tolstojanen bijna niet meer terug: Lodewijk van Mierop beklom nog tijdens twee meetings het podium, maar Louis Bähler lijkt totaal afwezig gedurende de hele zomer.²⁸³ Zoals hierboven al benoemd was ook ds. Schermerhorn weinig betrokken bij de acties. Hiermee wordt de stelling van Dennis de Lange dat het Dienstweigeringsmanifest de laatste echte ervaring van de Tolstojanen als groep was, bevestigd. De betrokkenheid van Van Mierop kan verklaard worden aan de hand van het feit dat hij samen met Bart de Ligt in 1920 bij de BRAC betrokken was geraakt.²⁸⁴ Zij hadden via die organisatie dus nog contact. Brolsma vermeldt in haar werk over Nederlandse humanitairen echter dat Bähler daar ook lid was. Hoe dan ook, Bähler nam in ieder geval geen organiserende rol meer op zich.²⁸⁵

Uiteindelijk liepen de acties voor de vrijlating van Herman Groenendaal (die in feite acties waren voor de vrijlating van alle gevangen dienstweigeraars) stuk op het vraagstuk dat al sinds het begin van de oprichting van de IAMV een struikelblok was: wel of geen totale geweldloosheid – wel of geen geweld in een revolutionaire situatie? Mensen als Bart de Ligt

²⁸² B. de Ligt, *Herman Groenendaal of Hiro Hito? 2 opruiende redevoeringen van B. de Ligt* (Den Haag: 1921).

²⁸³ ‘De Zaak-Groenendaal. Vergadering te Almelo,’ *De Tribune*, 7 juli 1921, p.4; ‘De Zaak-Groenendaal,’ *De Tribune*, 11 juli 1921, p.3.

²⁸⁴ De Lange, *Tolstojanen in Nederland*, 126.

²⁸⁵ Brolsma, ‘*Het humanitaire moment*,’ 190. Brolsma geeft bij deze bewering geen bronvermelding, dus het is niet duidelijk hoe ze aan deze informatie komt.

hadden begin jaren twintig de rol van de Tolstojanen overgenomen als oppositie tegenover het door de communisten en sommige anarchisten gebezigde standpunt dat geweld in revolutionaire situaties geoorloofd was. Wederom lukte het de radicale antimilitaristische beweging niet om een front te vormen dat standhield.

Conclusie

In deze scriptie is getracht een antwoord te vinden op de vraag hoe drie samenwerkingen tussen verschillende groepen antimilitaristen aan het begin van de twintigste eeuw tot stand kwamen, en welke rol er daarbij was weggelegd voor verschillende sleutelpersonen. Aan de hand van bestaande literatuur, krantenartikelen en (helaas beperkt) bronmateriaal is een reconstructie gemaakt van de oprichting van de IAMV in 1904, het verschijnen van het Dienstweigeringsmanifest in 1915 en de Herman Groenendaal-acties in 1921.

Wat in eerste instantie de opzet was van deze scriptie, maar wat maar beperkt gelukt is, was om inzicht te krijgen in netwerken op basis van bijvoorbeeld correspondentie tussen verschillende figuren. Zoals vermeld is veel van die correspondentie niet bewaard gebleven, om uiteenlopende redenen. Zo is van Henriette Roland Holst bekend dat zij zelf het grootste deel van haar post vernietigde, en het archief van Bart de Ligt is vergaan bij een brand. Daarnaast moet een historicus altijd accepteren dat de figuren waar hij of zij onderzoek naar doet geen archief achterlieten met als doel de historici van de toekomst te dienen. In het grootste deel van de gevallen is een *smoking gun* niet te vinden. Ook in dit betoog ontbreken een paar schakels waar we niet meer dan aannames over kunnen doen. Toch heeft dit onderzoek verschillende inzichten opgeleverd, en een aantal aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Omdat bij al deze drie momenten het anarchisme, dat autoritair leiderschap verwerpt, een rol speelde, zijn er geen leidersfiguren aan te wijzen die verantwoordelijk waren voor het smeden van de verschillende coalities. Alleen Domela Nieuwenhuis had een min of meer leidende positie binnen de vroege linkse beweging in Nederland, maar ten tijde van de oprichting van de IAMV had hij al voor de weg van het anarchisme gekozen.²⁸⁶ Volgens de theorie van Diani zijn *brokers* echter lang niet altijd leiders. Hij stelt dat als mensen precies op de goede plek zitten binnen een organisatie en over de juiste *resources* of middelen beschikken, dat niet per se resulteert in dominantie, maar in '*varying degrees of influence*.'²⁸⁷ In het geval van alle drie de onderzochte momenten zijn middelen waarover beschikt werd niet van materiële aard maar moeten we die eerder zoeken in het netwerk waar figuren inzaten. Dat zien we duidelijk bij Bähler, die door zijn werk als predikant, zijn samenwerking met Tolstojanen en zijn contact met Domela Nieuwenhuis in verschillende vijvers kon vissen. Bähler is samen met Bart de Ligt een van de duidelijkste sleutelfiguren in dit onderzoek. Ook de rol van vrouwen als Christina Timmer en Clara Wichmann moet niet onderschat worden: door hun activiteit in verschillende organisaties hadden zij veel invloed.

²⁸⁶ G. Harmsen, 'Nieuwenhuis, Ferdinand,' *BWSA* 6 (1995), p. 157-163, digitaal geraadpleegd op 30 juli 2020 via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/nieuwenhuis-f>

²⁸⁷ M. Diani, "Leaders' or Brokers?' 106.

Over deze *brokers* valt verder te zeggen dat zij allemaal een link hadden met religie – bij bijvoorbeeld Domela Nieuwenhuis was deze dan wel doorgesneden, hij was ooit opgeleid als predikant. De steekproef die in dit onderzoek gedaan is, is niet groot genoeg om hier verregaande conclusies uit te trekken, maar het roept wel de vraag op of religie wellicht kan hebben bijgedragen aan hun wens een verbinder te zijn. Wat de eerdergenoemde *resources* betreft moet nog worden opgemerkt dat er in alle organisaties, duurzaam of ad-hoc, geldtekort was en dat sprekers meestal op vrijwillige basis het hele land doorreisden om zich in te zetten voor de goede zaak. Daar moesten zij wel de financiële ruimte voor hebben: een doorsnee arbeider zat niet in de positie waarin hij een dag vrij kon nemen om op een podium te klimmen. Dit verschijnsel zien we in de hele arbeidersbeweging: figuren uit de hogere klassen treden sneller op de voorgrond.²⁸⁸

Tussen de drie momenten die centraal stonden in deze scriptie zijn verschillen en overeenkomsten aan te wijzen als het gaat over hoe de samenwerking tussen verschillende groepen tot stand kwam. Waar de oprichting van de IAMV en de Groenendaal-acties meer gebaseerd waren op organisaties of min of meer vaste constellaties van mensen (zoals de groep rondom *Vrede*), was het Dienstweigeringsmanifest grotendeels een actie waaraan individuen zich verbonden. Deze individuen waren vaak wel lid van een of meerdere organisaties, maar zij representeerden deze niet. Hier is dus een verschil te zien tussen wat Diani *inter-organizational networks* noemt en netwerken die gebaseerd zijn op individuen.

Daarnaast is er een verschil te zien in de manier waarop mensen tot actie werden aangezet. Bij de oprichting van de IAMV en de acties voor Groenendaal was er sprake van publiciteit in verschillende media, bij het Dienstweigeringsmanifest ging de werving van ondertekenaars (in eerste instantie) via persoonlijke netwerken van de initiatiefnemers. Ook het opstellen van het manifest verliep via individuele connecties. Voor de eerste mogelijkheid is in (sociaalwetenschappelijke) studies naar sociale bewegingen vaak weinig aandacht. Daarin wordt namelijk vaak de nadruk op sociale netwerken gelegd: mensen worden door familie, vrienden of kennissen gevraagd om ergens actief te worden. Dat mensen ook via een oproep in een krant of tijdschrift kunnen besluiten zich ergens voor in te zetten lijkt vaak vergeten te worden.

Een derde verschil dat is aan te wijzen betreft de intentie waarmee samenwerkingen gevormd werden. De oprichting van de IAMV had wel tot doel alle ‘waarachtige vredesvrienden’ te verenigen, maar was uiteindelijk toch vooral een project dat op marxistisch-anarchistische leest geschoeid was. Bij het Dienstweigeringsmanifest en de Groenendaal-acties

²⁸⁸ Voor meer informatie over dit onderwerp zie B. Altena, ‘Bürger in der Sozialdemokratie – Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914,’ *Geschichte und Gesellschaft*, 20:4 (1994), p.533-548

was dat anders: daarbij werden bewuste pogingen ondernomen een zo breed mogelijke coalitie te vormen, in het geval van de laatste zelfs met de SDAP en NVV.

De belangrijkste overeenkomst tussen de drie momenten is dat er een op het eerste gezicht onwaarschijnlijke coalitie werd gesloten, die een korte tijd succesvol was maar uiteindelijk toch mislukte omdat de verschillen tussen de deelnemende partijen niet overbrugbaar waren. Bij het Dienstweigeringsmanifest zien we dit niet heel duidelijk gebeuren: die actie kwam stilzwijgend ten einde. Bij de oprichting van de IAMV ontstond al op het congres een conflict en kwam het nooit meer helemaal goed tussen de strijdende partijen. In het geval van de Groenendaal-acties kwam een conflict dat al binnen de IAMV speelde naar boven in de acties en blies een groep individuele anarchisten de hele actie uiteindelijk letterlijk op, door middel van een bomaanslag waar een groot deel van de actievoerders en Groenendaal zelf niet achter konden staan. Alle netwerkvaardigheden van de sleutelfiguren ten spijt bleef het conflict over volledige geweldloosheid onoplosbaar.

Naast deze observaties is nog te stellen dat dit onderzoek een voorbeeld is van de aanpak van politieke cultuur zoals die in de inleiding omschreven werd. In plaats van enkel naar geïnstitutionaliseerde politiek te kijken – waar dit verhaal zich maar voor een heel klein deel afspeelt – is de *civil society* ook meegenomen. Daaruit blijkt dat geïnstitutionaliseerde politiek en *grassroots*-organisaties en -initiatieven constant op elkaar reageren. Ook kan gesteld worden dat de antimilitaristische beweging een goed voorbeeld is van een ‘klein geloof’ dat ondanks haar relatieve marginaliteit concrete politieke invloed heeft gehad en niet moet worden weggezet als een linkse hobby van de bourgeoisie.

De belangrijkste aanbeveling voor verder onderzoek is om dit netwerkvraagstuk op internationale schaal te bekijken. Daarbij is het zowel interessant hoe dit in andere landen ging waar een actieve antimilitaristische beweging was – bijvoorbeeld Engeland en Frankrijk – maar ook hoe figuren uit verschillende landen aan elkaar te linken zijn. Zo werd het Dienstweigeringsmanifest na een aantal Nederlandse drukken in verschillende talen uitgebracht. Dat roept vragen op: hoe kwam men tot dat besluit? Was er vanuit het buitenland vraag naar of werd dat in Nederland bedacht? En wie zorgden voor de verspreiding in het buitenland?

Voor de antimilitaristische beweging in Nederland geldt daarnaast dat er altijd meer onderzoek gedaan kan worden naar bepaalde figuren, en dat er in het IAMV-archief bijvoorbeeld vast en zeker nog stukken zitten die ik niet heb kunnen inzien. Ook zou het interessant zijn om parallellen te trekken met de vredesbeweging in bijvoorbeeld de jaren tachtig, toen bij de anti-kernwapendemonstraties wederom een opvallend brede coalitie gesmeed werd. Verschillen en overeenkomsten tussen die samenwerking en de samenwerkingen aan het begin van de twintigste eeuw zijn ongetwijfeld te vinden.

Bibliografie

Archieven

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis

Archief IAMV

Archief Louis L. Bähler

Periodieken

Algemeen Handelsblad

De Blijde Wereld

De Standaard

De Tribune

De Wapens Neder

Haagsche Courant

Het Vaderland

Het Volk

Vrede

Overige bronnen

Beginselverklaring Bond van Christen-Socialisten, 13 juli 1907, digitaal geraadpleegd via https://www.historici.nl/pdf/kpp/illustraties/bond_van_christen_socialisten/programma1.pdf

Beginselverklaring SDP, vastgesteld door het congres van 18 en 19 mei 1912, digitaal geraadpleegd via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/beginselprogramma/sdp1912/SDP20in20N1.pdf>.

Communistische Partij Holland (CPH), digitaal geraadpleegd via https://www.parlement.com/id/vh8lnhrqeyly/communistische_partij_holland_cph

Handelingen der Staten Generaal, 102^{de} vergadering, 14 juni 1921, digitaal geraadpleegd via https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19201921/0000314294/1/pdf/SGD_19201921_0001482.pdf

Handelingen der Staten Generaal, 105^{de} vergadering, 12 juli 1921, digitaal geraadpleegd via https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19201921/0000314297/1/pdf/SGD_19201921_0001485.pdf

Landelijk Komitee der Internationale Anti-Militaristische Vereeniging in Nederland, *Wat de Roode Internationale Wil!* (Plaats onbekend: 1904)

Ligt, B. de, *Herman Groenendaal of Hiro Hito? 2 opruiende redevoeringen van B. de Ligt* (Den Haag: 1921).

Ligt, B. de, *Opruiers? Het dienstweigeringsmanifest voor de rechtbank te Utrecht verdedigd. Een slechts ten deele uitsproken rede* (Amsterdam: 1916)

Lijsten van Nederlandse Revolutionairen, juni 1924, Centrale Inlichtingendienst, digitaal geraadpleegd via <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker//pdf/cid/0500-0599/552.pdf>

Program der Sociaal-Demokratische Arbeiderspartij in Nederland 1895, digitaal geraadpleegd via <http://dnpprepo.ub.rug.nl/9906/1/SDAP%20Program%201895.pdf>

Wiersma, S., Netwerk van humanitaire verenigingen, gemaakt met Giphy-software. Digitaal geraadpleegd via <http://nvb.sietskewiersma.nl/>.

Literatuur

- Altena, B., 'Bürger in der Sozialdemokratie – Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914,' *Geschichte und Gesellschaft*, 20:4 (1994), p.533-548 .
- Altena, B., *Geen man een geen cent. Domela Nieuwenhuis, de Eerste Wereldoorlog en het antimilitarisme* (Gedrukte versie van de Ferdinand Domela Nieuwenhuis-lezing 2014).
- Baar, M. de, 'Mossel, Jacoba Frederika Daniëlla (1859-1935)' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, digitaal geraadpleegd via <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn17801830/DVN/lemmata/data/JacobaMossel>
- Bangma, K., "Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan.' De Friese predikant Leendert de Baan, regisseur van het dienstweigeringsmanifest,' gepubliceerd op www.wereldoorlog1418.nl
- Blom, R. en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg: 2004).
- Boon, C., en G. Harmsen, 'Schalk, Henriette Goverdine Anna van der,' in: *BWSA* 5 (1992), p.241- 256.
- Brock, P., *Pacifism in Europe to 1914* (Princeton: 1972).
- Brolsma, M., '*Het humanitaire moment.*' *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een regeneratie van de Europese cultuur (1914-1930)* (handelseditie van een proefschrift voltooid aan de Universiteit van Amsterdam; Hilversum: 2016).
- Burger, J.E., *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918* (Amsterdam: 1983).
- Diani, M., 'Introduction: Social Movements, Contentious Actions, and Social Networks: 'From Metaphor to Substance?'' in: D. McAdam en M. Diani, *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action* (Oxford: 2003), 1-18.
- Diani, M., "Leaders' or Brokers? Positions and Influence in Social Movement Networks' in: D. McAdam en M. Diani, *Social Movements and Networks : Relational Approaches to Collective Action* (Oxford: 2003), 105-122.
- Dwarswaard, M., 'Timmer, Josefina Christina Luisinde,' in: *BWSA online* (2018), digitaal geraadpleegd via <https://socialhistory.org/BWSA/biografie/timmer>
- Ermers, R., T. Evers, J. Jolij e.a. (eds.), *De Wapens Neder 1. De ontwikkeling van het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen: 1985).

- Etty, E., *Henriette Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet* (Amsterdam: 2000, 7e druk).
- Gendzel, G., 'Political Culture: Genealogy of a Concept', *The Journal of Interdisciplinary History*, 28:2 (1997), 225-250.
- Giesen, J., *Nieuwe Geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland* (Utrecht: 1923).
- Goodwin, J., J.M. Jasper, F. Polletta, 'Introduction: why emotions matter' in: Ibidem (eds.), *Passionate politics. Emotions and social movements* (Chicago: 2001).
- Haan, F.S.K., *Profeet versus Priester. Nicolaas Jacob Cornelis Schermerhorn, 1866-1956* (Scriptie Rijksuniversiteit Groningen: 1982).
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen: 1975, SUN Reprint).
- Harmsen, G., *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1, van begintijd tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog* (Nijmegen: 1971).
- Harmsen, G., 'Nieuwenhuis, Ferdinand,' in: *BWSA* 6 (1995), p.157-163.
- Heijmans, G., en A. Koster, *De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereniging 1904-1921; de ontwikkeling van het revolutionaire antimilitarisme in Nederland* (Doctoraalscriptie, 's-Hertogenbosch/Nijmegen: 1980).
- Hochschild, A., *To End All Wars. A Story of Loyalty and Rebellion, 1914-1918* (Boston/New York: 2011).
- Hoekman, P., en J. Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893-1940. De geschiedenis van de eerste vakcentrale van Nederland* (Dissertatie Universiteit Utrecht: 2015).
- Iggers, G., 'Introduction' in: G. Iggers (ed.), *The Social History of Politics: Critical Perspectives in West German Historical Writing since 1945* (Oxford, 1985)
- Jacobs, P., *Henk Eikeboom, Anarchist – een biografie* (Haarlem: 1986).
- Jochheim, G., *Antimilitaristische Aktionstheorie, soziale Revolution und soziale Verteidigung: zur Entwicklung der Gewaltfreiheitstheorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1940, unter besonderen Berücksichtigung der Niederlande* (Assen: 1977).
- Jong, A. de, *Van christen tot anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis* (Utrecht/Antwerpen: 1970).
- Jong, R. de, 'Jong, Albert Andries de,' in: *BWSA* 1 (1986), 54-55.
- Kristel, C., *De oorlog van anderen. Nederlanders en oorlogsgeweld 1914-1918* (Amsterdam: 2016).
- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland – haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring* (Groningen/Batavia: 1933).

- Kuijman, W., *Metamorfoze Vrijdenkers. Verantwoording van een collectie vrijdenkerspublicaties uit de periode 1855-1950* (Doctoraalscriptie, Universiteit voor Humanistiek Utrecht: 2005).
- Lange, D. de, *Tolstojanen in Nederland. Het tolstojanisme als sociale beweging* (Utrecht: 2010/2011).
- Langeveld, H.J., 'Horzels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940,' in: J. de Bruijn ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam: 1987), 91-112.
- Moeyes, P., *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam: 2001)
- Nabuurs, J., *Vrijdenkers in verzuild Nederland. De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie* (Utrecht: 2003, Humanistisch Erfgoed nr. 4).
- Noordegraaf, H., *Anke van der Vlis, een bliksems wijf* (Aalsmeer: 1987).
- Noordegraaf, H., *Niet met de wapenen der barbaren. Het christensocialisme van Bart de Ligt* (Baarn: 1994).
- Poelakker, R.R., *Dienstweigering in Nederland van 1900 tot 1930. Een onderzoek naar het vraagstuk gewetensbezwaren voor militaire dienst in Nederland in de periode 1900 tot 1930* (ongepubliceerde MA-scriptie, Universiteit van Amsterdam: 2016).
- Ramaer, H., (red.), *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam: 1977).
- Ramaer, H., *Anarchisme in Nederland. Continuïteit en verandering van een sociale beweging* (Rotterdam: 1983).
- Ramaer, H., 'Herman Groenendaal moet vrij,' *De Gids* 133:1 (1970), 393-396.
- Rimmelzwaan, M., 'Wichmann, Clara Gertrud,' in: *BWSA* 2 (1987), p. 179-183.
- Rodenburg, J., *De Internationale Anti-Militaristische Vereniging in Nederland – Revolutionair antimilitarisme in het Interbellum* (Kandidaatscriptie, Amsterdam: 1974).
- Roland Holst-van der Schalk, H., *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam/Antwerpen: 1949).
- Romein, J., en A. Romein-Verschoor, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam: 1976).
- Rooy, P. de, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling,' *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis van Nederland (BMGN)*, 106:4 (1991), 625-640.
- Rooy, P. de, *Ons stipje op de waereldkaart – De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam: 2014).
- Rooy, P. de, *Republiek van Rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam: 2002).
- Welcker, J.M., 'Eeden, Frederik Willem van,' in: *BWSA* 3 (1988), p.48-53.